

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 44 – 1979
ČÍSLO 1

Jozef Mlacek

VARIANTNOSŤ A SYNONYMICKOSŤ PRI USTÁLENÝCH PRIROVNANIACH

Ustálené prirovnania ako jedna z najtypickejších, ale zároveň aj najproblematickejších skupín frazeologizmov neprestajne pútajú pozornosť bádateľov. Ich výskum sa sústreďuje najmä na tieto okruhy otázok: 1. rozlišovanie ustálených, frazeologizovaných a voľných alebo aktuálnych prirovnaní (čiže určovanie hranice ustálenosti pri prirovnaniach); 2. rozsah a zloženie ustáleného prirovnania; 3. lexikografické spracovanie ustálených prirovnaní.

V prvom, najväčšom okruhu otázok sa doterajšie bádanie upriamilo najmä na stanovenie kritérií, ktorými možno odlišiť ustálené prirovnanie od voľného, aktuálneho. V našej literatúre sa o tejto otázke prvý vyslovil F. Kočiš (1961), ktorý pokladá za frazeologizmy iba obrazné ustálené prirovnania. Analogicky sa určuje frazeologickosť prirovnaní aj v úvode Frazeologického slovníka bulharského jazyka, kde sa vydeľujú štyri podskupiny ustálených prirovnaní, pričom sa do frazeológie zahrnujú len tri typy; prvý typ, založený na vnútornej, stálej vlastnosti prirovnávaného javu (v Kočišovom chápaní teda neobrazný), sa do frazeológie nezaraďuje (Ničeva a kol., 1974, s. 14–15).

Iní autori varujú pred zužovaním ustálených prirovnaní (Smiešková, 1970; Mlacek, 1970). Opierajú sa pritom najmä o fakt, že také prirovnania, ako je sporný typ *biely ako sneh*, *čierny ako sadza* a pod., sa zreteľne odlišujú od voľných prirovnaní jednak svojou ustálenosťou, jednak svojou významovou platnosťou. Ak totiž porovnáme prirovnania typu *biely ako sneh*, *čierny ako sadza* s prirovnaniami *biely ako tento papier*, *čierny ako táto topánka*, ba aj s konkretizovanými prirovnaniami *biely ako tento sneh*, *čierny ako táto sadza*, zisťujeme pri nich nielen zreteľnú ustálenosť, ale aj rozdielnu významovú hodnotu. Nachádzame pri nich tú vlastnosť, ktorú citovaný bulharský frazeologický slovník pokladá za jednu zo štruktúrnych čŕt frazeologizmu, totiž tzv. sémantickú transformáciu (toto označenie pre

významové posuny v slovnom spojení pri jeho frazeologizácii je širšie, a preto aj opodstatnenejšie ako pojem obraznosť, ktorý sa tradične uvádza nielen v našej, ale napr. i v sovietskej a poľskej frazeologickej teórii). Pri tomto postupe nejde o popieranie napr. Kočišovej tézy, skôr o prehĺbenie jeho prístupu. S obraznosťou (alebo so sémantickou transformáciou) teda počítajú aj novšie práce, iba ju trochu širšie interpretujú.

Pre úvahu o téme z nadpisu tohto príspevku je potrebné pristaviť sa stručne ešte pri druhej naznačenej otázke. Ide o určovanie rozsahu a zloženia ustáleného prirovnania. Ak sa ešte nedávno vyskytovali aj názory, že do ustáleného prirovnania patrí iba časť „od ako“ (prirovnávajúca zložka; upozornili sme na to v citovanej štúdii), novšie rozbor (Smiešková, 1970; Mlacek, 1970) presvedčivo ukazujú, že ustálené zloženie prirovnania zahrnuje vždy aspoň dve zložky (zriedkavo aj všetky tri zložky) prirovnávacej konštrukcie. Preto L. I. Rojzenzon (1971) hovorí o dvojdielnosti ustáleného prirovnania. Podľa toho, ktoré dve zložky z konštrukcie sú ustálené, vychodia viaceré typy ustálených prirovnaní. Predchádzajúce konštatovanie o ustálenosti aspoň dvoch zložiek v prirovnaní zásadne nevyvracajú ani tie osihotené prípady, pri ktorých E. Smiešková pripúšťa ustálenosť „od ako“: *ako na pokušenie* a pod. (Smiešková, 1970). Aj v tomto druhu je totiž aspoň rámcovo ohraničená spájateľnosť s inými zložkami prirovnávacej konštrukcie, teda popri úplnej ustálenosti prirovnávacej zložky je tu zároveň nejako limitovaná (konštrukčne alebo sémanticky ohraničená) aj niektorá ďalšia zložka prirovnávacej konštrukcie.

Tieto poznámky boli potrebné na to, aby sa už na začiatku ukázalo, z akých stanovísk pristupujeme k riešeniu vymedzenej čiastkovej otázky z okruhu ustálených prirovnaní.

Východiskom vlastného výkladu je konštatovanie, že s tým istým slovom ako prirovnávanou zložkou, resp. ako porovnávacím základom existuje viacero ustálených prirovnaní. Napr. v Malom frazeologickom slovníku (Smiešková, 1974) nachádzame takéto ustálené prirovnania: *sprostý (hlúpy) ako tlk (ako basa, ako trúba, ako poleno, ako peň, ako teľa, ako baran, ako baraní roh); čierny ako uhoľ (ako noc, ako čert, ako smola, ako kolomaž, ako sadza, ako havran)* a pod.

Existencia takýchto radov ustálených prirovnaní s tým istým kľúčovým slovom a s rovnakým alebo príbuzným významom sama navodzuje otázku, či sú to rozličné formy (varianty) toho istého ustáleného prirovnania, alebo ide o osobitné významovo príbuzné alebo rovnocenné (teda synonymné) ustálené prirovnania. Pred riešením tejto otázky treba ešte aspoň stručne uviesť, ako vidíme vzťah medzi variantnosťou a synonymitou v celej frazeológii.

Predovšetkým treba konštatovať, že tu ide o určenie hranice medzi sy-

nonymnými frazeologizmami a lexikálnymi variantmi frazeologizmu (ostatné druhy frazeologickej variantnosti tento problém neprinášajú), pravda, pokiaľ sa tieto dve kategórie teoreticky rozlišujú. Existujú totiž jednak koncepcie, ktoré lexikálne varianty aj synonymá v tomto okruhu pokladajú za osobitné frazeologizmy (Kopylenko — Popovová, 1972), jednak teórie, podľa ktorých sa lexikálne varianty osobitne nevyčleňujú, ale všetky frazeologizmy s rovnakým významom, no rozdielnym lexikálnym zložením sa pokladajú za frazeologické synonymá (Fiodorov, 1973). Väčšina teórií však obidve kategórie zreteľne rozlišuje. Napr. A. I. Molotkov (1967) v úvode Frazeologického slovníka ruského jazyka konštatuje, že za synonymné frazeologizmy treba pokladať jednotky, ktoré 1. majú rovnaký význam, 2. nemajú rovnaké komponenty (plnovýznamové slová). J. J. Avalianiová a L. I. Rojzenzon (1968) vyzdvihujú ako kritériá na rozlíšenie uvedených pojmov tieto znaky: 1. rozličná štruktúra obraznosti pri synonymách — totožnosť obrazovej štruktúry pri variantoch; 2. expresívno-štylistické (!) rozdiely medzi synonymami — zhoda expresívnej a vôbec štylistickej charakteristiky pri variantoch. L. I. Rojzenzon a Z. A. Šugurovová (1968) k tomu ešte pridávajú rozmanitosť využitia synonymných ustálených prirovnaní.

Keď chceme aplikovať tieto všeobecné kritériá rozlišovania frazeologických variantov a synonym na ustálené prirovnania, narážame na nové problémy. Keď sme v úvodných poznámkach prišli k záveru, že do ustáleného prirovnania patrí nielen prirovnávajúca zložka, ale aj prirovnávaná časť, resp. porovnávací základ, nemožno pri ustálených prirovnaniach úspešne uplatniť kritérium spoločných zložiek dvoch prirovnaní. Ak slovo, ktoré je v prirovnaní kľúčové, pokladáme za zložku frazeologizmu, nemožno z tohto hľadiska rozlíšiť obidve sledované kategórie. Podľa tohto znaku (jedna zložka spoločná) a podľa približne rovnakého významu by tu vždy išlo iba o varianty frazeologizmu, nie o synonymné frazeologické jednotky. Ak chceme obidve kategórie rozlišovať aj medzi ustálenými prirovnaniami, treba postupovať podľa iných kritérií. Do úvahy prichádzajú ďalšie spomínané znaky, predovšetkým rovnaká sémantická transformácia pri variantoch — rozdielna sémantická transformácia (obraznosť) pri synonymných prirovnaniach, vo väčšine prípadov štylistická rovnocennosť variantov — bežné štylistické rozdiely medzi synonymnými prirovnaniami. Rojzenzonom a Šugurovovou spomínaná rozmanitosť využitia pri frazeologických synonymách platí taktiež len obmedzene, lebo rozdielnymi kontextovými uplatneniami možno charakterizovať nielen synonymá, ale aj významovo navzájom odlišené frazeologické jednotky s rovnakým kľúčovým slovom.

Prihliadajúc na všeobecnú alebo aspoň čiastočnú relevantnosť uvedených

znakov, aj v oblasti ustálených prirovnaní možno v rámci tohto jediného typu frazeologizmov vydeliť viacej podtypov, vyznačujúcich sa prítomnosťou rovnakých komponentov (rovnakého komponenta). Ide o takéto podtypy:

1. *spať ako zajac v kapustnísku* — *spať ako zarezaný*; *ísť ako hodinky* — *ísť ako v lete na saniach*; *hlúpy ako peň* — *hluchý ako peň*; *hlúpy ako poleno* — *spať ako poleno* — uvedené členy dvojíc ustálených prirovnaní majú rovnaký jeden komponent. Význam frazeologizmu je však v každom prípade iný, a tak nemôže ísť ani o synonymné frazeologizmy, ani o lexikálne varianty jednej frazeologickej jednotky. Tento typ spätne potvrdzuje, že zhoda v jednom komponente nezaaručuje zhodu celého prirovnania. Tým sa z inej strany zároveň dokazuje, že za ustálené prirovnanie nemožno pokladať iba prirovnávajúcu zložku.

2. *biely ako (čerstvo napadnutý) sneh* — *biela ako talia* — *biely ako mlieko* — *biely ako papier* — tieto ustálené prirovnania majú rovnaký nielen jeden člen, ale majú v podstate aj rovnaký význam. Rozdiely nachádzame v motivácii, v spôsobe ich obraznosti, v tzv. vnútornej forme týchto frazeologizmov. Tento znak napovedá, že nemôže ísť o varianty jedného prirovnania, ale iba o synonymné prirovnania. Zistujeme však ešte jeden rozdiel, na ktorý veľmi presne ukazuje aj ich spracovanie v Malom frazeologickom slovníku, keď sa uvedené prirovnania zachytávajú takto: *biely ako (čerstvo napadnutý) sneh (ako srieň)* (obyč. o čistých bielych veciach); *biela ako talia (ako alabaster, ako hus)* (obyč. o žene, dievčati); *biely ako mlieko (ako jabloň)* (obyč. o šedivom človeku); *biely ako papier* (obyč. o bledom, zblednutom človeku) expr. celkom biely (Smiešková, 1974, s. 17). Je to rozdiel v kontextovom uplatnení. Synonymita medzi uvedenými ustálenými prirovnaniami platí len vo vymedzených kontextových oblastiach. V zhode s paralelnými javmi synonymie v slovnej zásobe možno tu hovoriť o distribučných frazeologických synonymách.

3. *čierny ako uhoľ* — *čierny ako noc* — *čierny ako čert* — *čierny ako Cigán* — pri rovnakom význame tu nachádzame aj približne rovnaké kontextové možnosti uplatnenia. Obraznosť každého z týchto prirovnaní sa však zakladá na inej vnútornej forme. Uvedené príklady možno pokladať za synonymné frazeologizmy.

4. *červený ako oheň* — *červený ako plameň*; *červený ako ruža* — *červený ako pivónia*; *zdravý ako orech* — *zdravý ako buk* — *zdravý ako dub* — *zdravý ako lipa* — na rozdiel od predchádzajúcich typov nachádzame v týchto prirovnaniach nielen rovnaké významy a rovnaké možnosti uplatnenia, ale aj rovnakú štruktúru ich obraznosti. Významy príslušných prirovnaní sa zakladajú na paralelných

sémantických zmenách, ktoré nastali pri ich frazeologizácii. Takéto príklady možno pokladať za lexikálne varianty tej istej frazeologickej jednotky.

Pri takomto riešení skúmanej otázky, keď sa povaha obraznosti ustálených prirovnaní vyzdvihuje nad ostatné uvedené kritériá rozlišovania sledovaných dvoch kategórií, môže vzniknúť otázka o oprávnenosti takéhoto postupu. Na jeho obranu treba uviesť, že vo frazeológii sú naozaj najpodstatnejšie práve sémantické momenty, že v nej aj formálne činitele fungujú potiaľ, pokiaľ sú indikátorom aj sémantických vlastností spojenia. Aj vo výskume tejto čiastkovej otázky platí dokázaná Skorupkova formulácia: „... w porządkowaniu frazeologii prymat dajemy semantyce nad składnią...“ (Skorupka, 1958, s. 109). Táto téza platí nielen pre vzťah medzi frazeológiou a skladbou, ale aj medzi sémantickými a inými (formálnymi) prvkami v samej frazeológii.

Vráťme sa k predchádzajúcemu výpočtu typov ustálených prirovnaní. Ak odhliadneme od prvej skupiny a budeme brať do úvahy len ustálené prirovnania s rovnakým alebo podobným významom, zisťujeme, že pri istých slovách býva bohatý a rozlične štrukturovaný repertoár ustálených prirovnaní. Naznačil to už príklad prirovnaní so slovom *biely*, ale aby sa ukázali aj odlišné prípady, uvedieme ešte niekoľko bežných príkladov. Aj tu budeme vychádzať zo spracovania príslušných prirovnaní v Malom frazeologickom slovníku, iba charakteristiky a členenie doplníme o pohľad zo strany nášho prístupu:

- a) *červený ako krv* tuho červený (o človeku i o veciach),
- b) *červený ako ruža, ako pivónia* pekne červený (o ľudskej tvári),
- c) *červený ako paprika, ako moriak, ako (varený) rak* (o ľudskej tvári v hneve, rozčúlení a pod.),
- d) *červený ako cvikla* (o nose),
- e) *červený ako oheň, ako plameň* (o tvári, vlasoch).

Typy a) a e) predstavujú navzájom prípady distribučnej synonymie, prípady v type b) sú variantmi jedného ustáleného prirovnania, príklady typu c) tvoria medzi sebou synonymický rod ustálených prirovnaní a príklady typu e) sme už hodnotili ako lexikálne varianty toho istého prirovnania.

Iný príklad: *sprostý (hlúpy) ako tlk (ako basa, ako trúba, ako poleno, ako peň, ako teľa, ako baran, ako baraní roh)* (Smiešková, 1974). — Tu zisťujeme iba posledné dva druhy, a to synonymné frazeologizmy a varianty. Schematicky ich možno takto rozčleniť:

<i>s p r o s t ý</i>	<i>ako basa</i>	<i>ako tlk</i>	<i>ako teľa</i>
	<i>ako trúba</i>	<i>ako poleno</i>	<i>ako baran</i>
		<i>ako peň</i>	<i>ako baraní roh</i>

Jednotlivé stĺpce predstavujú medzi sebou frazeologickú synonymitu, prípady v jednom stĺpci patria medzi lexikálne varianty tej istej jednotky.

Podobne možno rozčleniť do posledných dvoch skupín aj prirovnania so slovom *zdravý*: *z d r a v ý ako ryba (ako rybička)*; *ako orech (ako buk, ako dub, ako lípa, ako jablko)*; *ako kremeň*.

Ani po týchto ukázkach, v ktorých sme sa usilovali dosť jednoznačne zaradiť isté prirovnania medzi lexikálne varianty alebo medzi frazeologické synonymá, nechceme obidve skúmané kategórie ustálených prirovnaní chápať ako niečo navzájom vzdialené a nepriepustne uzavreté. Práve naopak. Zreteľné vyčleňovanie javov má pomôcť presnejšie charakterizovať aj rozličné posuny vo význame ustálených prirovnaní aj v ich zaraďovaní do jednej z týchto kategórií. Napríklad práve prihliadanie na závažnosť jednotlivých kritérií pri rozlišovaní skúmaných pojmov dovolilo zaradiť prirovnanie *sprostý (hlúpy) ako baraní roh* k variantom *sprostý ako baran, ako teľa*, alebo prirovnanie *zdravý ako jablko* do variantného radu *zdravý ako orech, ako buk, ako dub, ako lípa* a nevydeľovať ich ako osobitné prirovnania so vzťahom synonymie k ostatným uvedeným prípadom. Metonymické posuny *hlúpy ako baran — ako baraní roh, zdravý ako orech...* (tu treba predpokladať aj existenciu prirovnania *ako jablkoň*) — *ako jablko* ukazujú na paralelnú vnútornú motivovanosť ich obraznosti, a tak dovoľujú zaradiť obidve ustálené prirovnania do príslušných radov lexikálnych variantov týchto ustálených prirovnaní.

Skúmaná otázka hranice medzi lexikálnou variantnosťou a synonymitou ustálených prirovnaní nepatrí medzi všeobecné problémy frazeológie, veď už svojím výskytom je ohraničená iba na ustálené prirovnania s väčšou vnútornou diferenciáciou, na výrazy, s ktorými sa spája existencia viacerých príbuzných prirovnaní. Na druhej strane však aj táto parciálna otázka má istý teoretický i praktický dosah pre ďalší výskum frazeológie. Z hľadiska teórie je to riešenie hranice frazeologickej jednotky v jednom jej konkrétnom a frekventovanom type, z praktického hľadiska zasa mieri na precíznejšie slovníkové spracovanie ustálených prirovnaní.

Literatúra

AVALIANI, J. J. — ROJZENSON, L. I.: O rozgraničienii sinonimiki i variantnosti v oblasti frazeologičeskich jediníc. In: Voprosy frazeologii i sostavlenija frazeologičeskich slovaroj. Baku, Izdatel'stvo Akademii Nauk Azerbajdžanskoi SSR 1968, s. 70–77.

FIODOROV, A. I.: Razvitije ruskoj frazeologii v konce 18 — načale 19 v. Novosibirsk 1973. 171 s.

KOČIŠ, F.: Poznámky k spracovaniu frazeológie v Slovníku slovenského jazyka. Slovenská reč, 26, 1961, s. 269–280.

KOPYLENKO, M. M. — POPOVA, Z. D.: Očerki po obščej frazeologii. Voronež 1972. 124 s.

MLACEK, J.: Základné typy ustáleného prirovnania. Jazykovedný časopis, 21, 1970, s. 172–188.

- MOLOTKOV, A. I. a kol.: Frazzeologičeskij slovar russkogo jazyka. Moskva 1967.
- NICEVA, K. a kol.: Frazzeologičen rečnik na balgarskija ezik. Tom 1. A–N. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite 1974. 759 s.
- ROJZENZON, L. I.: Zametki po russkoj komparativnoj frazeologii. In: Voprosy frazeologii. 4. Samarkand 1971, s. 12–21.
- ROJZENZON, L. I. – ŠUGUROVA, Z. A.: Teoretičeskije problemy komparativnoj frazeologii i leksikografii. In: Voprosy frazeologii i sostavlenija frazeologičeskich slovarej. Baku, Izdatelstvo Akademii Nauk Azerbajdžanskoj SSR, s. 12–21.
- SKORUPKA, S.: Frazzeologia a skladnia. BPTJ, 17, 1958, s. 97–114.
- SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 296 s.
- SMIEŠKOVÁ, E.: Ustálené prirovnania vo frazeológii (so zreteľom na lexikografické spracovanie). Jazykovedný časopis, 21, 1970, s. 189–201.

Zora Lišková

O ÚČINNOSTI NIEKTORÝCH JAZYKOVÝCH PRVKOV V DENNEJ TLAČI

Problematika účinnosti textu sa neoddeliteľne spája so sledovaním jazykových prvkov v prejave. Nevyhnutnou súčasťou analýzy obsahu je sledovanie spôsobu jeho stvárnenia, jeho jazykového vyjadrenia, ktoré sa bezprostredne odráža v pôsobení na adresáta. Na účinnosť ako na jeden z najdôležitejších atribútov novinárskeho prejavu možno usudzovať na základe dôsledného jazykového rozboru, pričom výsledky signalizujúce potenciálne účinky si treba overiť priamo v teréne.

Zvýšené nároky na jazykové stvárnenie prejavu v tlači podčiarkujú dôležitosť pragmatického aspektu, ktorý možno nazvať aj účinnosťou. Pragmatický aspekt sa zameriava teda na zvýšenie účinkov novinárskych textov, pričom sa špecializuje na skúmanie vzťahu medzi textom a konzumentom, t. j. medzi jazykovým znakom a adresátom. Ak autor zaráta objektívne pôbiaci pragmatický aspekt do tvorivého procesu, zvýši tým účinnosť prejavu, ktorým sleduje istý úmysel, istý pevný cieľ. K dosiahnutiu daného cieľa do značnej miery prispieva presná formulácia prejavu. Adresát však musí prejav nielen porozumieť, prejav ho musí aj zaujať, musí naň pôsobiť. A toto pôsobenie, táto účinnosť prejavu je atribútom pragmatického aspektu. Pragmatika objasňuje teda vzťahy medzi textom, v našom prípade medzi novinárskym textom a čitateľom a dopracúva sa k poznatkom, ktoré môžu novinára usmerniť a pomôcť mu pri štylizovaní článkov. Istá nedôvera k pragmatike pramenila svojho času z nedostatočne vymedzeného problému, keď pragmatika spĺňala len požiadavky užitočnosti a nebrala do úvahy pravdivosť. Účinný novinársky prejav sa však musí opierať o obidva faktory.

Účinnosť prejavu je súhrnom mnohých aj nejazykových komponentov, hoci sa v konečnom dôsledku javí ako ucelená vlastnosť. Je do istej miery totožná s komunikačným efektom, pod ktorým možno rozumieť cieľ dosiahnutý pomocou jazykového vyjadrenia. Závisí od správneho výberu jazykových prostriedkov a od vzájomného vzťahu autora a adresáta. Je teda potrebné skúmať, ako má byť stavaný text, aby vyvolal u adresáta isté účinky, aké sú obsahové a formálne znaky textu, ďalej v akých spojeniach sa tieto znaky vyskytujú a ako musia byť usporiadané, aby sa dosiahol predpokladaný komunikačný efekt. Čiastkovú odpoveď na tieto otázky dal experimentálny výskum objasňujúci význam a fungovanie výrazových kategórií vzhľadom na účinnosť novinárskeho prejavu. O čiastkovej odpovedi treba hovoriť preto, lebo účinnosť textu sa posudzovala len z pozície výrazových kategórií a nebrať sa do úvahy ďalšie činitele (Lišková, 1976).

Z článkov uverejňovaných počas jedného štvrťroka v troch slovenských denníkoch (Pravda, Práca, Smena) sme náhodne vybrali po desať rozšírených správ, zahraničnopolitických a ekonomických analýz a beletristických textov z každých novín.

Texty sa rozložili na štandardizované vety a tie potom na základné textové jednotky, t. j. na funktoxy a argumenty. Vychádzali sme z predpokladu, že základom každého vyjadrenia je sloveso a že ho dopĺňajú aktanty či argumenty, ako je agens, objekt, adresát a nástroj (Horecký, 1973). Ďalšie argumenty už ako určenia sa sledovali oddelene, podobne ako konštrukčné a štylisticko-pragmatické prvky. Text takto stratil svoje zvláštnosti, ktorými bolo potrebné sa osobitne zaoberať, aby si bolo možné utvoriť komplexnú predstavu o ňom. Zjednodušený text, zodpovedajúci elementárnym myšlienkam, vytvoril prehľadný základ na hodnotenie pomocou výrazových kategórií (Miko, 1972). Ich frekvencia dokazuje celkom jasne, ktoré z nich v texte prevládajú a určujú jeho charakter.

Každé slovo, výraz, každé pomenovanie má operatívnu a ikonickú hodnotu. Pod ikonickosťou rozumieme zobrazovaciu funkciu jazyka, operatívnosť signalizuje praktický cieľ prejavu zameraný na prijímateľa. Medzi operatívne kategórie sme zaradili: oznam (1), hodnotenie (2), naliehavosť (3), výzvu (4), subjektívnosť (5), expresívnu emocionálnosť (6), pátos (7). Ikonické kategórie: textovosť (1), autosémickosť (2), pojmovosť (3), odbornosť (4), zážitkovosť (5), markantnosť (6), kolorit (7). Prvé štyri kategórie sú objektívne hodnotiace, ostatné hodnotia slová (text) viac-menej zo subjektívneho hľadiska.

Výrazy spadajúce do oznamovej a textovej kategórie tvoria základ textu, vytvárajú bázu potrebnú pre ostatný text. Bolo by možné označovať ich aj za neutrálne, lebo ani nehodnotia, nie sú markantné, nepatria medzi

autosémické ani odborné výrazy. Bez takýchto výrazov by však text nemohol existovať, lebo len ich prostredníctvom vnikajú doň cez základné hodnoty aj výrazové hodnoty ďalšie, vyhranenejšie. Ak teda hovoríme o kategórii oznamovo-textovej, označujeme tak textovú jednotku, ktorá nezaujato, celkom neutrálne označuje osoby, veci, okolnosti a deje. Hodnotenie sa vyjadruje zväčša pomocou adjektív, ale napr. aj niektoré podstatné mená ako *úprimnosť*, *dôvera*, *náklonnosť* a pod. majú v sebe hodnotiace prvky, ktoré môže kontext ešte zvýrazniť. Aj naliehavosť či výzva môže spočívať priamo v slove (inherentná hodnota) či v morfologickej kategórii, ale môže vyplývať aj z kontextu (adherentná hodnota). Označenie výrazu za subjektívny úzko súvisí s povahovými vlastnosťami adresáta, ako vycíti v texte prejav autorovej osobnosti, jeho osobnú zaangažovanosť, ktorá môže byť zrejmá z celkového kontextu, nie iba z posudzovanej textovej jednotky. Expresívnosť či emocionálnosť sa prejavuje najčastejšie priamo v použitej lexike, pričom tu existuje istá hierarchia, ktorá však nie je pevne vymedzená. Tieto vlastnosti možno pomerne bez ťažkostí stanoviť podobne ako pátos, ktorý sa vymyká bežnému spôsobu vyjadrovania.

Presné pomenovanie podporujúce jednoznačnosť prejavu označujeme ako autosémickosť. Táto vlastnosť prechádza cez pojmovosť až k odbornosti výrazu; tendencia po odbornom vyjadrovaní je zrejmá najmä v populárnovedeckých materiáloch uverejňovaných v tlači. Pojmovosť sa v novinárskych textoch viaže predovšetkým na faktografickosť výrazu, spája sa teda s mennými a číselnými faktografickými údajmi. Zážitkovosť súvisí vo väčšine prípadov so subjektívnosťou výrazu v rámci operatívnych kategórií, ak sa autor snaží pomocou osobnej zaangažovanosti navodiť u adresáta pocit zážitku, spôsobiť, aby text nielen vnímal, ale aby pociťoval pri jeho vnímaní aj isté citové vzrušenie. Markantnosť spočíva vo výraze samom a poznačuje ho pádnosťou. Kolorit sa vyskytuje často spolu s pátosom, ale môže sa spájať aj s inými výrazovými kategóriami; v prípade koloritu ide o voľbu takých výrazov, ktoré dodávajú textu patričný rámec.

Na základe frekvencie výrazových kategórií utvoril sa istý systém, charakteristický v prvom rade pre publicistický štýl a ďalej aj pre žánr či istú tematickú oblasť. Zostavené schémy dokázali celkom zreteľne jednotnosť štýlu z hľadiska sily výrazu, ktorej sú kategórie nositeľom, a súčasne naznačili, ktoré výrazové prvky pôsobia v sledovaných textoch na racionálnu stránku a ktoré na citovú stránku čitateľovej osobnosti, pričom bolo možné posúdiť potenciálnu účinnosť sledovaných materiálov.

Výrazové kategórie možno teda výhodne použiť pri posudzovaní textu a jeho potenciálnych účinkov, no každé komplexné hodnotenie textu musí v sebe zahŕňať aj stanovisko adresáta. Treba azda podotknúť hneď na začiatku, že v prípade výskumu účinnosti pomocou výrazových kategórií

nejde o pragmatický výskum v širšom zmysle slova, ide skôr o porovnanie účinkov, aké vyvolali konkrétne texty u rôznych psychologických typov či semiotických skupín. Možno ich porovnávať navzájom a súčasne aj s hodnotením, ktoré sme nazvali základným a ktoré vzniklo ohodnotením textových jednotiek experimentálneho súboru jedným pracovníkom vyhranene racionálneho typu. Pôvodný súbor sa ďalším výberom ešte zúžil a texty rozložené na základné textové jednotky hodnotili respondenti pomocou výrazových kategórií. Boli rozdelení podľa psychických vlastností na typy emotívne a racionálne, uprostred medzi krajnými typmi bola ešte tzv. norma, t. j. typy ľudí, u ktorých ani jedna z uvedených vlastností nedominuje. Uvedomovali sme si, že takéto rozdelenie respondentov je iba prvým krokom k ich bližšej špecifikácii, ale predbežne sme prihliadali len na tieto dve vlastnosti, podľa nás rozhodujúce pre vnímanie textu. Výsledky experimentu považujeme len za orientačné. Aby boli platné bez výhrady, museli by sa overiť ešte z ďalších hľadísk pri istom odstupňovaní v rámci sémantického kontinua. Uvedený metodický postup, ktorý sme v hrubých črtách naznačili, vedie však k záverom, ktoré pomerne výrazne signalizujú účinky novinárskych textov, a je teda istým prínosom pri skúmaní vzťahu jazykový znak – adresát.

Pre zahraničnopolitické články v tlači bola výslednicou porovnaní v rámci výrazových kategórií táto schéma: operatívne kategórie: 1 – 2 (5), ikonické kategórie: 1 – 2 – 3 – 6 (5–7), pričom kategórie uvedené v zátvorkách môžu rozličným spôsobom alternovať. Uvedieme niekoľko príkladov, ako hodnotili respondenti textové jednotky v rámci zahraničnopolitických analýz v Pravde (Lišková, 1977).

Sloveso oznamovo-textové pôsobilo v zahraničnopolitických analýzach v maximálnom počte prípadov zhodne na respondentov troch skupín, hoci v skupine racionálnych typov uvádzali respondenti aj hodnotenie oznamovo-subjektívne. Išlo o výraz *stalo sa (toho dosť)*. Nemožno nesúhlasiť s takýmto ohodnotením, lebo vzhľadom na ďalšiu textovú jednotku je vo výraze nesporný postoj autora, hoci vyňaté z kontextu možno považovať toto sloveso za oznamovo-textové. V rámci slovesnej skupiny vystihli respondenti mnohé hodnotiace prvky, napr. vo výrazoch *mohli sa konzultovať*, *nemajú záujem meniť*, *rastie neustále* a pod., ale niektoré im celkom unikli alebo ich vystihla len menšia časť respondentov. Napríklad výraz *mohli popremýšľať* bol základným hodnotením vzhľadom na hovorovosť plnovýznamového slovesa, ktorému modálne sloveso pridáva hodnotiace znaky, označený za hodnotiaci a zážitkový. Takto ho označila menšina respondentov racionálneho typu, hoci zážitkovosť vystihli v rámci oznamovosti (1/5). V skupine normových respondentov bola situácia obdobná, zatiaľ čo respondenti emocionálneho typu zážitkovosť neuvádzali vôbec. Uvádzali iba

hodnotiacu textovosť (2/1), alebo hodnotiacu pojmovosť (2/3), s čím, ako sa domnievame, nemožno súhlasiť.

Respondenti emotívneho typu nepostihli takmer vôbec markantnosť výrazu, v skupine normových a racionálnych typov respondenti túto vlastnosť pocítovali častejšie, niekedy aj v prípadoch, ktoré sa nezhodovali so základným hodnotením. Napr.: *zhoršuje sa, nemajú záujem, viac sa kladie dôraz* a pod. Uvedieme ďalší príklad: *Na budúci týždeň sa má finišovať*.

Vzhľadom na prítomnosť modálneho slovesa a na istú schopnosť plnovýznamového slovesa navodiť príslušnú atmosféru označilo základné hodnotenie tento výraz za hodnotiaci a zážitkový (2/5). S týmto hodnotením sme sa nestretli ani v jednom prípade. Emotívne typy zaznačili vo výraze naliehavostné prvky až výzvu, hoci z hľadiska ikonickosti výrazu uvádzali zážitkovosť (3/5, resp. 4/5). Racionálne typy hodnotili tento výraz ako naliehavosť až výzvu spojenú s markantnosťou alebo zážitkovosťou (3/6, 4/5).

Pri posudzovaní skupiny slovesa sa hodnotenia respondentov najčastejšie stretávali v kategórii oznamovej textovosti. Už ťažšie vystihli hodnotiace prvky, ktoré boli v textoch zrejme málo výrazné. V rámci subjektívne hodnotiacich kategórií uvádzali jednotlivé skupiny zážitkovosť, kolorit aj markantnosť výrazu, aj keď nie vždy v zhode so základným hodnotením ani zhodne s hodnotením jednotlivých skupín respondentov porovnávaných navzájom. Domnievame sa, že zjednotiť názory jednotlivcov na text nie je možné, lebo rozdielny prístup k prejavu má svoj pôvod v individualite každého jednotlivca, v ovládaní jazyka, v ovplyvnení okolnosťami, v ovládaní problematiky a v mnohých ďalších faktoroch. Okrem toho treba zdôrazniť, že výrazové kategórie nie sú presne ohraničené, a hoci respondenti mali ich podrobný výklad k dispozícii, mohol si ich predsa každý hodnotiaci vykladať po svojom. Je preto dôležité, že respondenti zaregistrovali rozličnú intenzitu výrazu bez ohľadu na to, v akom počte. Lebo práve táto variabilita výrazu, ktorá sa odrazila v hodnoteniach adresátov, je charakteristikum zahraničnopolitických materiálov.

Menný tvar pôsobí zrejme jednoznačnejšie ako sloveso, lebo v prípade agensa, objektu a jeho špecifikovaných častí sa hodnotenie troch skupín respondentov navzájom zhodovalo a bolo možné zaznačiť zhodu aj so základným hodnotením. V prípade agensa bola zhoda vo viac ako troch štvrtinách, v prípade objektu bola zhoda o niečo menšia. Pri agense bolo rovnaké ohodnotenie v kategórii oznamovo-textovej a v prípadoch, keď išlo o výrazy autosémické až pojmové. Aj hodnotiace výrazy boli v prípade diska subjektívne hodnotiacich kategórií boli aj pri agense väčšie rozdiely. agensov zreteľnejšie a preukaznejšie než v rámci skupiny slovesa. Z hľadiska Respondenti uvádzali koloritové prvky, zážitkovosť, ale aj patetickosť či

expresívnu markantnosť. Výraz *európsky diplomatický kalendár* považovali emotívne typy za autosémický, pojmový až odborný. Takto k nemu pristupovali mnohí respondenti normového typu, hoci najčastejšie bol označovaný za koloritový. Racionálne typy ho charakterizovali ako autosémický, ďalej koloritový až pateticko-koloritový (1/2, 1/7, 7/7).

Pri hodnotení objektu sa emotívne typy vo väčšine prípadov pridržali objektívne hodnotiacich kategórii, hoci mali pri jeho posudzovaní ťažkosti práve s vystihnutím hodnotiacich prvkov vo výrazoch: *dohovorená dohoda*, *ekonomické problémy*, *pasívne saldo* a pod. Zhodovali sa s ostatnými skupinami vo väčšine prípadov pri hodnotení autosémických, pojmových až odborných slov, pričom veľmi zriedkavo označovali výrazy napríklad za markantné či koloritové. Len ojedinele boli schopní vystihnúť prejav osobnej zaangažovanosti autora, či jeho snahu navodiť atmosféru životných situácií. Respondenti normového a racionálneho typu sa oveľa častejšie zhodovali pri hodnotení základných textových jednotiek, pričom pomerne zriedkavo označovali základné textové jednotky za zážitkové či markantné a veľmi ojedinele za expresívne či emocionálne.

Uvedením týchto niekoľkých príkladov nechceme budiť dojem, že pri hodnotení textových jednotiek dochádzalo častejšie k nezhode ako k zhode medzi jednotlivými skupinami. Vybrali sme práve tie príklady, kde bola zhoda problematická, aby bolo možno poukázať na nerovnaký prístup adresáta k článkom uverejňovaným v tlači a súčasne upozorniť na zodpovednosť práce autorov. Výskum v teréne v zásade potvrdil prítomnosť výrazových kategórii charakterizujúcich štýl aj príslušnú tematickú oblasť. K istým výkyvom dochádzalo najčastejšie u respondentov emotívneho typu, ktorí ťažšie vycítili hodnotiace prvky v texte a veľmi opatrne klasifikovali v rámci subjektívne ladených kategórií. Menej podstatné je azda zistenie, že pri posudzovaní výrazov spadajúcich do kategórii subjektívne hodnotiacich sa vyskytli pri zatriedňovaní základných textových jednotiek pomerne rozdielne pristupy. Za dôležitejší možno pokladať fakt, že príslušníci všetkých troch skupín respondentov tieto kategórie uvádzali. To značí, že texty sa dotýkali citov adresáta, ako bolo v intenciách autora prejavu. Intenzita citových zásahov sa však transformovala cez povahové vlastnosti rozdielne u každého jednotlivca. Rozdelenie na typy emotívne a racionálne v strede s normovými typmi respondentov nie je zďaleka ešte schopné dokonale charakterizovať osobnosť adresáta, je len akousi prvotnou orientáciou a pod týmto zorným uhlom bolo potrebné posudzovať aj výsledky. Za dôležité možno považovať zistenie, že výrazovými kategóriami ohodnotený úryvok môže byť vodidlom pri posudzovaní výrazovej sily, a teda aj účinnosti textu. Výsledky experimentálneho výskumu sa pritom obracajú priamo na

prax, nabádajú autorov k citlivej, starostlivej a cieľavedomej voľbe výrazov, ako vyplynulo z niekoľkých uvedených príkladov.

Pôsobenie výrazových kategórií sa neobmedzuje len na jazykový systém, možno ich využiť aj na hodnotenie ďalších systémov, napr. systémov obrazového vyjadrenia, kde môžu poslúžiť ako spoločný menovateľ pri posudzovaní účinkov slova a obrazu.

Literatúra

HORECKÝ, J.: Poznámky k metóde analýzy textu. Slovo a slovesnosť, 34, 1973, s. 34–38.

LIŠKOVÁ, Z.: Novinársky prejav z hľadiska sémantických ukazovateľov. Bratislava, Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov pri VÚKVM 1976, s. 188.

LIŠKOVÁ, Z.: Výrazové kategórie – signály účinnosti v novinárskom prejave. Bratislava, Novinársky študijný ústav 1977, s. 86.

MIKO, F.: Malý výkladový slovník výrazovej sústavy. Nitra, Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnych metodík 1972, s. 20.

Ferdinand Buffa

ODVODENÉ SLOVÁ A ICH VIACSLOVNÉ PARALELY V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

0. Najčastejším typom pomenovacích jednotiek v slovenčine sú popri prvotných názvoch odvodené slová a slovné spojenia. K týmto pomenovaniám v hojnej miere pribudli prevzaté názvy, zriedkavejšie aj zložené slová, slová použité v nových významoch a pod. Zhruba takúto štruktúru má slovná zásoba spisovného jazyka.

1. Nárečovú slovnú zásobu nemáme ešte natoľko preskúmanú, ba ani len zachytenú v takom rozsahu, žeby sme ju mohli podrobnejšie charakterizovať. No už aj z doterajších čiastkových výsledkov možno zistiť, že i v nárečovej lexike sa popri primárnych názvoch vyskytujú v hojnej miere aj odvodené pomenovania, ale o viacslovných nárečových názvoch doteraz ešte nebola reč. Preto sme sa rozhodli v rámci výskumu nárečovej derivácie všimnúť si také odvodené slová v našich nárečiach, ku ktorým sú – v iných nárečiach – paralelné viacslovné pomenovania. Pod paralelnými jednoslovnými a viacslovnými pomenovaniami tu teda rozumieme také pomenovania, ktoré majú zhodný význam (pri viacvýznamových je zhodný aspoň jeden význam) a okrem toho majú aj spoločnú koreňovú morfému (t. j. slovotvorný základ derivátu sa vyskytuje aj vo viacslovnom pomenovaní).

Najčastejšie sú to dvojice typu: *drevenica* — *drevená chalupa*, zriedkavejšie aj dvojice typu *lekvárník* — *koláč s lekvárom*, *sviniar* — *pastier sviň*. Výskyt paralelných derivátov popri takýchto viacslovných názvoch svedčí o tom, že ide o lexikálne jednotky, nie o voľné syntaktické spojenia.

Uvedené paralelné pomenovania jestvujú aj v spisovnom jazyku, no ako dubletné názvy, t. j. v tom istom systéme, pričom ich vzťah môže byť aj taký, že niektoré deriváty sa vyvinuli z paralelných viacslovných názvov (tzv. univerbizáciou). V nárečiach takúto univerbizáciu ako živý vývinový proces nepredpokladáme, pretože uvedené paralelné pomenovania spravidla patria nie do jedného, ale do rozličných (nárečových) systémov a okrem toho nemáme vedomosť o tom, že by sa v niektorom nárečí z viacslovného pomenovania vyvinul jednoslovný derivát (hoci pri vzniku niektorých derivátov mohol byť prítomný aj viacslovný názov, ktorý však mohol v nárečí zostať ako sekundárne pomenovanie; porov. dvojice typu *chrbtica* — *chrbtová kosť*, *svadobník* — *svadobný hosť* a pod.). Preto nám prichodí uvažovať o pomerne samostatnom vzniku takýchto paralelných názvov v jednotlivých nárečiach; ich vznik je pozoruhodná vec, lebo vzhľadom na značnú štruktúrnú blízkosť i sémantickú zhodnosť takýchto paralel nemožno hovoriť o ich úplnej nezávislosti. Pritom vychádzame z predpokladu, že v slovenčine najbežnejším spôsobom tvorenia nových pomenovaní je derivácia, preto v skúmaných paralelných (jednoslovnodvojslovných) pomenovaniach pozornosť venujeme predovšetkým viacslovným názvom. (Materiál čerpáme z archívu nárečového oddelenia JÚLS SAV, získaný najmä pre Atlas slovenského jazyka III. a IV.)

Keďže obidva druhy pomenovaní — t. j. odvodené slová i viacslovné názvy — sú známe vo všetkých nárečiach, je na mieste otázka, prečo sa tu jednotlivé nárečia dosť často odlišujú. O vnútorných, jazykových podmienkach vzniku toho alebo onoho druhu názvu v istom nárečí ťažko uvažovať, lebo vo všetkých našich nárečiach sú známe obidva druhy pomenovaní, hoci — ako na to poukážeme neskôr — niektoré nárečia majú akoby väčší sklon tvoriť odvodené názvy, kým iné skôr „sa uspokojia“ aj s viacslovným pomenovaním. Pritom tu, pravda, mohli zohrať istú úlohu aj niektoré vonkajšie, mimojazykové činitele. Nazdávame sa napr., že viacslovné pomenovanie mohol dostať predmet pre svoju neužitočnosť, takže človek mu nevenoval až takú pozornosť. Tak to mohlo byť, povedzme, pri divo rastúcom maku, ktorý má v našich nárečiach iba dvojslovné názvy typu *slepý* (*divý*, *vlčí* a pod.) *mak*. Inokedy predmet mohol dostať dvojslovný názov pre svoju zriedkavosť, pre zriedkavý kontakt s človekom, ako to azda dokladá názov pre divo žijúceho zajaca, ktorý má v nárečiach názov *poľný zajac* (okrem sporadického severozáhorského *poľniak*). Podobne má prevažne dvojslovné pomenovanie relatívne novšia reália *hasičský sklad* (*ha-*

sičská búda a pod.) asi preto, lebo sa veľmi zriedka používala. (Iba od Trebišova máme doklad na derivát *hasičoveň*.) Pomerne zriedkavý výskyt pomenovanej (novšej) reálie mohol mať za následok, že v slovenských nárečiach prevláda dvojslovný názov *červený smrek*. (Iba miestami je v západoslov. a stredoslov. nárečiach aj derivát *smrekovec*.) V iných prípadoch viacslovný názov mohol byť motivovaný aj cudzou predlohou; takéto kalkové pomenovania sú napr. stredoslov. názvy *starý otec* a *stará matka*.

2. Podľa nášho doterajšieho (zaiste nie úplného) materiálu najčastejším typom viacslovných názvov popri paralelných derivátoch sú v nárečiach slovné spojenia podľa modelu: adjektívum + substantívum (typ *dažďová voda*). Ide teda o paralelné dvojice názvov typu: *spodnica* – *spodná sukňa*, *ovsenisko* – *ovsené strnisko*, *tretina* – *tretia čiastka*, *svadobník* – *svadobný hosť* a pod. V uvedených dvojiciach paralelných pomenovaní spoločným prvkom je určujúci komponent, ktorý v združenom pomenovaní je zhodným prívlastkom a v paralelnom deriváte je slovotvorným základom (napr. *svadobný hosť* – *svadobn-ík*). Druhým určovacím prvkom je v združenom pomenovaní substantívum a v paralelnom deriváte je to sufix (napr. *svadobný hosť* – *svadobn-ík*). Jednotlivé komponenty týchto slovných spojení sú spravidla použité vo svojom priamom význame (porov. napr. *sušené hrušky*, *ovsená slama*, *krmná sviňa*, *trávna plachta* atď.). Iba ojedinele majú takéto slovné spojenia aj metaforický charakter, ako je to v prípadoch typu *kozia brada*, *božie drievko*, *bruchatá píla* a pod.

V ojedinelých prípadoch slovotvorný základ derivátu súvisí nie s určujúcim členom paralelného dvojslovného pomenovania (ako to bolo v predchádzajúcich prípadoch), ale s určeným členom; ide teda o dvojice typu: *nevlastný otec* – *otčím*, *červený smrek* – *smrekovec*, *vlčie* (*kozie*, *sučie*, *žabie* ...) *mlieko* – *mliečnik* a pod. V takýchto paralelných pomenovaniach spoločným prvkom je teda determinovaný komponent, ktorým je v združenom pomenovaní substantívum a v paralelnom deriváte je slovotvorným základom (porov. *červený smrek* – *smrekovec*). Druhým, determinujúcim prvkom je v združenom pomenovaní adjektívny prívlastok a v deriváte sufix (napr. *červený smrek* – *smrekovec*). Takéto deriváty majú na pozadí paralelných viacslovných pomenovaní charakter názvov, ktoré charakterizujú pomenovaný predmet v porovnaní s iným predmetom, napr. *smrekovec* = „predmet majúci niečo spoločné so smrekom (istý druh stromu podobný smreku)“, kým odvodené názvy predchádzajúcej skupiny priamo pomenúvali predmet podľa jeho istej vlastnosti, napr. *černica* = „čierny predmet (istý druh rastliny s čiernymi plodmi)“. Absolútna prevaha dvojíc tohto typu (*černica* – *čierna malina*) v našom materiáli svedčí o produktívnosti takýchto derivátov (založených na určujúcom člene paralelného dvojslovného názvu) v slovenských nárečiach.

Zaujímavý je aj zemepisný výskyt uvedených paralelných dvojíc názvov v slovenských nárečiach. Takéto paralelné názvy sa zväčša vyskytujú iba na malej oblasti, často len v nárečí niekoľkých dedín, čo svedčí o tom, že jednotlivé menšie nárečové jednotky (mikrodialekty) postupovali pri výbere jedného z uvedených pomenovacích spôsobov samostatne, i keď nie úplne nezávisle, lebo takéto paralely sa spravidla vyskytujú blízko seba. Vidieť to najmä na takých prípadoch, keď sa uvedené dvojice vyskytujú iba na istom malom území, kým inde prevládajú úplne iné názvy; napr. iba v sev. Gemeri je miestami názov *ľahací kvet* alebo *ľahačka*, resp. *ľahánica*, kým inde prevláda pomenovanie *povoja*, *povojník* a pod. Iba na Záhorí je známe pomenovanie *turecké žito* (sev.) a *turečtina* (juž.), kým inde je *kukurica*. Iba ojedinele sa jednotlivé názvy uvedených dvojíc nevyskytujú vedľa seba, t. j. v susedných nárečiach, ale aj ďalej od seba. Tak napr. názov *prominclová zelina* sa vyskytuje miestami v západoslov. nárečiach, kým paralelný derivát *prominclovka* je známy miestami v stredoslov. nárečiach. Alebo názov *slamená plachta* máme zachytený od Modrého Kameňa, kým paralelný derivát *slamička* je až od Veľkých Kapušian.

Pomerne časté sú prípady, keď proti sporadicky sa vyskytujúcim viac-slovným názvom stoja také paralelné deriváty, ktoré v slovenských nárečiach prevažujú. Tak napr. proti stredoslov. a západoslov. názvu *ovsenisko* a východoslov. *ovsisko* sa sporadicky vyskytuje aj *ovsené strnisko*, proti celoslov. *kosisko* je miestami na juž. Slovensku aj *kosné porisko*, proti *rebriniak*, resp. *drabiniak* je v stredoslov. nárečiach miestami aj *rebrinový voz*, proti názvu *sečkáreň*, resp. *sečkovica* je v západoslov. nárečiach miestami aj *sečková mašina*, proti *kapustnica* je miestami *kapustná polievka* a pod. Uvedené prípady svedčia o tom, čo sme už spomínali, že v slovenských nárečiach sa dáva prednosť odvodeným slovám pred viac-slovnými názvami. Máme síce aj opačné doklady, keď viac-slovné názvy prevažujú, pretože paralelné deriváty sa vyskytujú len sporadicky, ale sú to pomerne zriedkavé prípady. Tak napr. všeobecný je názov *poľný zajac*, kým názov *poľniak* je doložený iba zo Záhoria. Podobne prevažuje názov typu *plužné kolieska*, kým pomenovania *plužence*, resp. *plužnatá* sa vyskytujú iba sporadicky. Všeobecne sú rozšírené aj názvy ako *očný zub*, *črenový zub*, kým odvodeniny ako *očník*, *očiak*, *črenák* sú sporadické.

Je ešte jedna menšia skupina paralelných dvojíc názvov, ktorých jednotlivé členy sa vyskytujú na väčších nárečových oblastiach, čiže tvoria areálové protiklady. Viaceré z týchto dvojíc utvárajú také protiklady, že proti stredoslov.-západoslov. odvodenému názvu stojí východoslov. viac-slovné pomenovanie (pričom dvojslovný názov môže byť známy miestami aj v stredoslov. a západoslov. nárečiach). Ide o dvojice typu: *diviak* — *divá sviňa*, *slepúch* al. *slepýš* — *slepý jašter*, *malík* al. *malíček* — *malý palec*,

chrbtica al. *chrbtina* — *chrbtová kosť*, *drevenica* — *drevený dom*, *doštenák* — *doštený voz*, *vývrat* — *vyvrátený strom*, *suchár* a. *sušica*, resp. *sušina* — *suchý strom* a pod. Z toho by vychodilo, že v západoslov. a stredoslov. nárečiach je silnejšia tendencia využívať pri nových pomenovaniach odvodené názvy ako vo východoslov. nárečiach, v ktorých sa zdá byť väčšia záľuba vo viacslovných pomenovaniach. V našom materiáli máme síce doložené aj prípady iného druhu, keď napr. proti východoslov. a stredoslov. odvodenému názvu *sušienky* stoja západoslov. viacslovné pomenovania typu *sušené*, resp. *suché hrušky* a podobne východoslov.-stredoslov. *černica* — západoslov. *čierna malina*; západoslov.-stredoslov. *spodná doska* — východoslov. *spodniarka*, resp. *spodnica*; západoslov. *dážďovica*, východoslov. *dážďovka* — stredoslov. *dážďová voda* a pod., ale tieto prípady pre svoju sporadickosť veľa nezavážia. Prirodzene, až ďalší, podrobnejší výskum môže potvrdiť správnosť nášho dohadu.

V slovenských nárečiach sú známe ešte aj také prípady, že oproti odvodeným slovám sa v iných nárečiach vyskytujú ako paralelné viacslovné pomenovania s určujúcim členom v predložkovom páde. V zásade tu ide o pomenovací typ analogický k združeným pomenovaniam so zhodným prívlastkom, ibaže tu prívlastok je v predložkovom páde (porov. napr. *lekvárový koláč* — *koláč s lekvárom*). V našom materiáli máme taketo viacslovné pomenovania zachytené pomerne skromne; charakteristické pre ne je to, že sa vyskytujú spravidla roztratené na istom území. Ide o prípady typu: východoslov. *koláč s lekvárom* — *lekvárovník* (resp. *lekvárový koláč*), západoslov. *plechovica na kolomaž* — *kolomaznica*, *kolomažiarka*, západoslov. *varecha na vyberanie* — *vyberačka*, stredoslov. *kefa na rajbanie* — *rajbačka* a pod. Hoci tento druh pomenovania nie je v nárečiach zvláštnosťou, predsa je len zriedkavejší ako združené pomenovania so zhodným prívlastkom.

Iný typ viacslovných pomenovaní s nezhodným menným (genitívnym) prívlastkom sa v nárečiach vyskytuje len veľmi zriedka. Ako sporadické máme zachytené zo západoslov. a stredoslov. nárečí pomenovania *pastier sviň* — *sviniar* (resp. *svinský pastier*) a *pastier husí* — *husiar*. (Zo západoslov. a stredoslov. nárečí je známe spojenie *prietrž mračien*, ktoré však nemá paralelný derivát. Proti spojeniu *hlávka kapusty* býva časté pomenovanie *kapustná hlávka*.)

3. V našom príspevku sme sa zaoberali takými nárečovými odvodenými slovami, ku ktorým sú (v iných nárečiach) viacslovné paralely. Náš doterajší materiál poukazuje na to, že v nárečiach sú najbežnejšie ako paralely k odvodeným slovám viacslovné názvy so zhodným prívlastkom typu *černica* — *čierna malina* a s prívlastkom v predložkovom páde typu *zimník* — *kabát na zimu* (resp. *zimný kabát*). V zásade sú vo všetkých ná-

rečiach známe obidva typy pomenovaní, no zdá sa, že vo východoslovenských nárečiach sa prejavuje tendencia v takýchto prípadoch dávať prednosť viacsovným pomenovaniám, pretože proti mnohým stredoslovenským i západoslovenským odvodeným názvom stoja vo východoslovenských nárečiach ako paralely združené pomenovania. Treba však priznať, že aj v stredoslov. a západoslov. nárečiach sú známe takéto paralelné viacsovné pomenovania (napr. popri názve *diviak* je tam známe aj spojenie *divá sviňa*), čo poukazuje na tesnú súvislosť týchto paralel. Pravdepodobne veľmi často takýto odvodený názov vznikol na pozadí paralelného dvojslovného pomenovania. Vidieť to aj z toho, že keď sa takéto dvojice paralelných názvov vyskytujú na menšej oblasti, a takých je v našom materiáli väčšina, spravidla sú blízko seba (v susedných nárečiach).

Mnohé odvodené názvy majú ako paralelné združené pomenovanie doložené iba sporadicky; také sú napr. *ovsenisko*, resp. *ovsisko* — miestami ako *ovsené strnisko*; *sečkáreň*, resp. *sečkovica* — miestami *sečková mašina*; *popolník* — miestami *popolná diera* a pod. Niektoré dvojice tohto druhu možno pokladať aj za dubletné, t. j. vyskytujúce sa v tom istom nárečí; sú to napr. *svadobník* — *svadobný hosť*, *chrbtica* — *chrbtová kosť*, *spodnička*, *spodník* — *spodná sukňa*, *bravčovina* — *bravčové mäso* a pod. Aj takéto dvojice dokazujú vzájomnú súvislosť týchto pomenovaní.

Prichodí nám ešte pripomenúť, že aj v nárečiach sú prípady, keď k niektorým odvodeným slovám nejestvujú paralelné viacsovné pomenovania. Také sú napr. názvy osôb typu *mlatec*, *kosec*, *kováč*, *spachtoš*, *babrák*, *tanečník*, *školák*, ale aj názvy vecí typu *jedlo*, *bradavica*, *rúbanisko*, *pasienok* a abstraktné názvy typu *poľovačka*, *koštovka*, *chôdza*, *bolesť*, *horkosť*, *sladkosť*, *poľahčenie* a pod. Ako vidieť, často sú to názvy pomenúvajúce deje. (Zväčša ide o deverbatívne názvy.) A podobne sú prípady, keď na pomenovanie istých (spravidla novších) skutočností jestvujú v našich nárečiach iba viacsovné pomenovania. Len sporadicky sa k niektorým z nich vyskytujú aj paralelné odvodené názvy; tak napr. oproti pomenovaniu *vlašský orech* vyskytuje sa slovo *vlaštiak*, oproti *umelé hnojivo* — *umelec*, oproti *ručná mašina* — *rukovica*, *rukačka*, oproti *brázdny kôň* — *brázdnik* a pod.

Z našich poznámok vidieť, že aj v slovenských nárečiach je podobná situácia ako v spisovnom jazyku, pokiaľ ide o výskyt uvedených pomenovacích spôsobov; menšie rozdiely sú tu vo využívaní týchto spôsobov, a to nielen medzi spisovným jazykom a nárečiami, ale aj medzi jednotlivými nárečiami. A tak proti viacerým odvodeným slovám v jedných nárečiach máme v iných nárečiach paralelné viacsovné pomenovania.

Oľga Sabolová

JAZYKOVO-KOMPOZIČNÉ OSOBITOSTI URBANOVEJ NOVELY ZA VYŠNÝM MLYNOM

Románová tvorba M. Urbana zaujala viacerých jazykovedcov i literárnych vedcov (Šalingová, 1958; Mináč, 1958; Števček, 1966; Miko, 1969). Menej pozornosti sa venovalo jeho novelistickej a poviedkovej tvorbe (Mistrík, 1967; Kopina, 1975). Popredné miesto medzi krátkymi prozaickými útvarmi M. Urbana má novela *Za Vyšným mlynom* (1965). V tomto príspevku si všimneme niektoré osobitosti jazykovo-kompozičnej štruktúry, vchádzajúcej do sujetovo-kompozičnej stavby tohto textu (sujetovo-kompozičnú výstavbu novely budeme demonštrovať najmä na vzťahoch postáv).

Kompozičné spracovanie vzťahov postáv v analyzovanej novele má niekoľko vrcholových bodov: 1. stretnutie Petra Štelinu s Katrenou, pri ktorom ju Peter obviní z podielu na Janovej smrti; 2. sobáš Katreny a Ondreja (vyúsťujúci neskôr do disharmonického spolunažívania); 3. napätie medzi Ondrejom Zimoňom a Petrom Štelinom; 4. narastanie vnútorného nepokoja u Ondreja, ktoré sa prejavuje na častých zmenách vo vzťahu ku Katrene; 5. pozvanie starého Štelinu za krstného otca; 6. kulminácia vnútornej krízy u Ondreja; 7. priznanie sa Ondreja k vražde.

Za výrazné kompozičné dominanty novely možno pokladať napätie medzi Ondrejom a Petrom Štelinom, kulmináciu vnútornej krízy u Ondreja a záverečný (detenzívny) prvok — priznanie sa k vražde.

Kompozičné stvárnenie deja je v novele dynamické; striedajú sa v nej opisné partie s rozprávanými časťami. Autor funkčne pracuje s náhlými zvratmi, ktoré však nie sú „nelogické“ a dajú sa predvídať. Ako príklad môžeme uviesť tento sled motívov: Peter Štelina chce urobiť niekoho zodpovedným za Janovu smrť. To, že vinu zvalí na Katrenu, vyplýva z faktu, že ona bola posledná — ako sa dovtedy vedelo — v kontakte s Janom. Katrena si však získa Štelinu svojím úprimným vyznaním zo vzťahu k Janovi; Štelina zmení svoj postoj k nej aj z nedostatku dôkazov o jej vine.

Jednotlivé kapitoly novely majú svoje kulminačné body a náhle zvraty, ktoré autor využíva nielen ako dekoratívne a emotívne prvky, ale najmä ako prostriedky na stupňovanie dynamiky textu a na zachytenie psychickej rozorvanosti hlavného hrdinu. Tlak samotnej skutočnosti (fakt vraždy) signalizuje, že sa príbeh nemôže harmonicky uzavrieť.

Dynamiku textu autor dosahuje príznakovým využívaním slovies (porov. aj Mistrík, 1967, s. 56); ide o primárnu dynamiku deja vyvierajúcu z príslušných slovesných kategórií. Tak napr. hneď v úvode novely sú tesne

pri sebe slovesné tvary *išli, našli, mal, bál sa hľadiť, zvieral, bola, zazreli, vychodili, dobýjali, zarazili sa, zbadal, prežehnal sa, zabožekal, obrátil sa, zabehol, mal, lial sa, stačil vbehnúť, sadnúť, vyjachať* (s. 7–8). Slovesné formy takto zhusťujú a gradujú dejovú líniu. Autor používa najmä činnostné slovesá realizujúce sa prostredníctvom určitých foriem, ale ani prechodníky a prídavia nie sú v jeho texte zvláštnosťou. V prvých štyroch kapitolách, v ktorých prevláda opis postáv a prostredia, je 20 prechodníkov; v ostatných ôsmich kapitolách, v ktorých sa stupňuje dejové „napätie“ a z makrokompozičných útvarov prevláda rozprávanie, frekvencia prechodníkov sa príznakovo zvyšuje (81 prípadov). Najvýraznejšie využívanie tohto slovesného tvaru možno zaznamenať v tých kapitolách, v ktorých sa „rieši“ nový kvalitatívny vzťah Ondreja k svetu (VI., VIII. a XII. kapitola). Zvýšený počet prechodníkov v týchto úsekoch textu súvisí s potrebou plastickejšie zachytiť plynulosť zmien a „vlastnosť vecí“ (Mistriek, 1967, s. 58).

Autor od začiatku pracuje s retrospektívou (pravda, v pozadí); ňou je vlastne vracanie sa ku skutočnosti (vražda Jana Štelinu), hoci sa dej odohráva v Ondrejevom vnútri a je umocnený lyrizačnými postupmi pri opise prírody. Na ilustráciu uvedieme pasáž, keď u Ondreja vrcholí kríza (spomienka na vraždu):

Bol v lese.

Odbočil vľavo – strom, odbočil vpravo – tiež strom. Hoci sa nebál, ani neveril v strašidlá, prebehli ním zimomriavky od hlavy až po päty. Vpravo i vľavo neprívetivý les číhal v tme a v ňom si žili nepreniknuteľné tajomstvá noci, ktoré ešte nik nevidel. Vietor, zadretý v korunách, išiel ťažko vpred, stenal pritom ako starec a dva stromy obďaleč, opreté o seba, úzkostlivo vrzgali. A nikde rozľadu. Les, zomknutý tmou, tvoril osobitný začarovaný svet, v ktorom páchlo ihličie, vodou nabrznuté drevo a zhnité pne.

A v tomto lese pred pol druhá rokom... Pomyslel na čosi také strašné, že až zmeravel. A hoci neveril, že mŕtvi vstávajú, úzkostlivo sa obzrel na všetky strany.

Ale les – nemý a dôstojný – mlčal. To iba vietor časom zašumel, striasol dážď, padajúca voda zapukala na zemi a opäť bolo ticho. Jemu sa však v tomto tichu pozdávalo, že stromy ožívajú, menia sa na ľudské postavy, ktoré – ani keby sa hrali na slepú babu – nepočuteľnými krokmi prechádzajú z miesta na miesto a – mlčia. Darma sa posmeľoval. Nedotýkali sa ho, a predsa vzbudzovali strach, takže mu chvíľami až vlasy na hlave tvrdli.

Aby im unikol, chytro odbočil, ale stratiac pod nohami zem, ocitol sa v jarku. Vystrel.ruku a...

Zmeravel.

Bol za ním ohnutý bôr...

To ho dorazilo. Zmraštil tvár, ako keď niekto potláča bolesť alebo neprijemnú predstavu, a zároveň sa váľala naňho úzkosť. Nebol to už strach, lebo veď v le-

soch sa pohyboval od detstva, ale hrozné vedomie, čudný záchvat, bytostný odpor.

Nemohol ich potlačiť. Preto vstal a rozbehol sa ako blázon. Vrážal do stromov, ale nedbal. Pudovo uhýbajúc vývratom a konárom, bežal s krkom natiahnutým dopredu. Klobúk mu spadol. Nezdvihol ho, len sa hnal, boriac sa do machu a ihličia. Srdce mu bilo ako zvon a dych sa ťžil, ale to ho už nemýlilo. S jedinou túžbou — vybehnúť z prekliateho lesa — preskakoval, čo mu prišlo do cesty, a bežal, bežal ďalej...

Rozvídňalo sa.

Odporné, špinavé šero sa lialo z oblakov, keď dobehol k Vyšnému mlynu. Tam ostatnými silami zabúchal na dvere.

Otvorili, ale ako vošiel dnu, to mu načisto vypadlo z pamäti. (s. 73–74, 76)

V uvedenom úryvku sa rozvíja lyrický prúd najmä jazykovými prostriedkami personifikujúcimi prírodný svet. S lyrickosťou úzko spolupracuje posilnenie emotívnosti textu. Takto sa využíva napr. typická urbanovská elipsa so značným expresívnym vyznením. V službe lyrizácie a expresívnosti pracujú aj metaforý, ktoré zavše prekvapia svojou originalnosťou a nezvyčajnosťou (*vietor, zadretý v korunách*), ďalej jemná expresivita slovesa, pričlenený výraz a apoziopéza.

Na zvýšenie emotívnosti je zaujímavá využitá retrospektíva. V prvých štyroch kapitolách autor zachytáva udalosti okolo Katreny a jej vzťahu k Janovi Štelinovi, Petrovi Štelinovi a Ondrejovi Zimoňovi, pričom prvý vzťah je dominujúci. V štvrtej kapitole sa zároveň začína odhaľovať duševný svet Ondreja, ktorý sa naplno rozvinie až v ďalších pasážach; tým sa posúva postava Ondreja do centra textu. Katrena sa tak stáva iba kulisou, ktorá nepriamo podnecuje, rozvíja, ale často aj usmerňuje vnútorné rozpory hlavnej postavy — jednoduchého dedinského človeka, bojujúceho za svoje mravné očistenie.

Dalo by sa povedať, že postava Katreny má funkciu dotvárať presvedčenie Petra Štelinu o účasti Ondreja na Janovej vražde a pomáha mu (nevedomky, vlastným životom s Ondrejom) odhaliť, ba vlastne prinútiť vraha priznať sa. Ukážka:

Cestou z kostola Štelina sa pridal ku Katrene, ktorá si v náhlivosti nešla ani jarmok obzrieť.

— Čo sa toľme náhliš? — oslovil ju.

— Dieťa som doma nechala.

— Aha... A zdravé je?

Štelina chcel povedať dačo veselé, dobré, ale Katrena tak úzkostlivo hľadela naňho, že mu odišla chuť a zmocnila sa ho zlosť.

— Trápi ťa ten zbojník, čo? — vyhrkol.

— Neviem, ale v poslednom čase akoby sa polepšil. I veselší je, — odvetila Katrena, mysliac na jeho najnovšie správanie sa.

To Štelinu, ktorý si Ondrejovu nápravu neželal, veľmi prekvapilo. Zamlčal sa. Mlčky došli až ku krčme. (s. 86–87)

V novele má väčšie zastúpenie naračný než fabulárny čas. Súvisí to aj s vlastnou výstavbou textu a s druhom novely (detektívny príbeh), v ktorej závažným momentom, smerujúcim k riešeniu základného prvku napätia (vražda a odhalenie vraha), venuje autor veľkú pozornosť, ba ich až detailizuje, zatiaľ čo sekundárne, „epizodické“ udalosti vykresľuje iba kontúrovite a na menšej ploche. Tak napr. deju odohrávajúcemu sa v jednej noci v rozpätí niekoľkých hodín (X. kapitola) venuje štyri a pol strany, zatiaľ čo udalosti dlhšieho časového úseku – niekoľkých mesiacov (III. kapitola) sú v kompozičnom pláne zachytené iba na 7 stranách.

Tak ako celý svet hlavného hrdinu sa konštruuje na kontraste, rozpore, aj v konkrétnej realizácii základných motívov prevládajú kontrastné prvky. Uvedieme príklad na hromadenie kontrastných elementov:

Keď sa zvečerievalo, zašiel do Zalčikov. Vošiel do izby, sadol si k peci, sedel tam dlho bez slova, a len keď mal odchodiť, ozval sa:

– Ty, Katrena!

– Čo, sváku?

Zakašlal a jej sa zdalo, že ostarel aspoň o desať rokov.

– Odpusť... – povedal pomaly a tak ticho, že ho sotva počula.

Prisadla si k nemu. Pri svetle vychodiaceho mesiaca, vo vône sena, hovorili potom o Janovi. Hovorili tlmene, pomaly; zbožne vyslovené slová sa lepili k sebe i vznikali z nich nový človek bez tela, ktorý sedel v kúte a uprene ich pozoroval. Mal dobré, zamyslené oči a také pokorné ústa, že sa človeku pri pohľade naňho chcelo plakať. Oni toho zamysleného dobrého človeka hladili spomienkami a spoločne ľúbili. Keby sa zrazu pridružil k nim, vôbec by sa nečudovali. Posadili by ho medzi seba a rozprávali by mu, čo sa za tie tri dni stalo, akoby to bolo čosi celkom prirodzené.

Ale nik neprišiel. Žaby ďaleko v barinách už kŕkali, keď starý Štelina vstal a odišiel. Chodieval chytro, ale tej noci akoby ho boli nalomili v kolenách: vliekol sa pomaly po záhumní, páchnúcom rosou a rozpáleným drevom, ktoré v prítmí striech pukalo.

Bolo hodne po polnoci, keď došiel k domu. Bledý mesiac nehybne visel na oblohe; zem, zaliatá jeho svetlom, sa leskla ostrým, strieborným vidnom, čo sa ako ľad primklo k nej. Vyrastal z neho biely, nemý chlad. Prenikal všetko, takže všetko v ňom stuhlo v akúsi nadzemskú, nepodvrátiteľnú určitosť.

Peter Štelina, stojac uprostred tohto veľkého, jasného priestoru, popierajúceho všetko, čo sa snažilo vzkriesiť iskru nádeje, znevrady zmeravel, zmrzol. Opretý o plot, s rukami poklesnutými a s naklonenou hlavou, videl pred sebou staviská, zdedené po otcoch: strechy pobité šindľom, uhly a kláty s bielymi koncami. A tu naplno pochopil smrť syna i svoj vlastný zánik. (s. 15–17)

Základný motivický kontrast v tomto úryvku vyviera z napätia skutočnosťného a fantazijného sveta (predstava „vzkrieseného“ Jana). Tento

kontrast dokresľujú ďalšie segmenty textu, vznikajúce na jazykovom podloží; ide tu najmä o opozíciu dynamika — statika (*vošiel — sedel tam dlho bez slova, keby sa zrazu pridružil k nim — ale nik neprišiel, chodieval chytro — vliekol sa pomaly po záhumní*). Ďalšie protiklady vyrastajú na pozadí základnej opozície skutočného a fantazijného (preludového) sveta, ktorý sa však môže obrátiť proti skúsenostným zákonitostiam: fiktívny človek „sedel v kúte a uprene ich pozoroval“ — bledý mesiac nehybne visel na oblohe atď. Výrazný je vnútorný kontrast starého Štelinu: jeho pocity večer (opreté o teplo chýže, duševné splynutie s Katrenou) a chlad (navonok — aspoň v predstave Štelinu — a vnútri) po polnoci. Vývin vnútorného pocity sveta Štelinu v protiklade s okolím sa odohráva v troch kompozičných pásmach:

1. symbióza Štelinovho vnútra a vonkajšieho prostredia (pozitívne vyznenie);

2. rozpor medzi Štelinovým psychickým stavom a vonkajším prostredím;

3. symbióza Štelinovho vnútra a vonkajšieho sveta (negatívne vyznenie).

K 1.: *Prisadla si k nemu. Pri svetle vychodiaceho mesiaca, vo vóni sena, hovorili potom o Janovi ... Oni toho zamysleného dobrého človeka hladili spomienkami a spoločne ľúbili;*

K 2.: *Ale nik neprišiel. Žaby ďaleko v barinách kľkali ... vliekol sa pomaly po záhumní, páchnúcom sviežou rosou a rozpáleným drevom ...;*

K 3.: *Bledý mesiac nehybne visel na oblohe ... čo sa ako ľad primklo k nej. Vyrastal z neho biely, nemý chlad. Prenikal všetko, takže všetko v ňom stuhlo ... Peter Štelina ... znevrady zmeravel, zmrzol ... A tu naplno pochopil smrť syna i svoj vlastný zánik.*

Keďže si autor na vyrozprávanie sveta reality a fikcie zámerne zvolil kontrasty, nevyhnutne s tým spojil aj použitie dvoch základných kontrastných farieb — čiernej a bielej. Preto je noc rozhodujúcim časovým obdobím, v ktorom kulminuje dej a v ktorom nastáva zlom. V noci postavy žijú svoj druhý život, rozmyšľajú, konajú. Noc reprezentuje imaginárny svet, stvára pocity a nálady, ktoré sa začínajú objavovať cez deň, vo svete reality. Preto sa všetky kľúčové udalosti odohrávajú v noci. V noci je zavraždený Jano Štelina, Peter prežíva muky zo zrady Katreny, odohráva sa čudné napätie medzi Katrenou a Ondrejom (telesné odcudzenie — telesné zblíženie); v noci sa obnažuje aj pochopenie Katreniných snáh po vzájomnom zblížení a hrubé zaobchádzanie Ondreja s Katrenou; za noci — opojený pálenkou — sa Ondrej dostáva na miesto, kde vraždil. Deň je „iba“ konštatovaním situácií, udalostí, ktoré sa odohrali alebo dozreli v noci, je „iba“ holou skutočnosťou. Výnimku tvoria XI. a XII., záverečná kapitola. V XI.

kapitole sa popri uvedených farbách objavuje ďalšia – červená farba a jej odtieň – ružová farba:

„Raz, keď sa rozvídňalo a nemohol [Ondrej] už zaspáť, vstal, obliekol sa a šiel po robote.

Obloha na východe plávala *v krvi*. Na zemi ležal *ružový* svit.“ (s. 82)

Tým sa naznačuje dozrievanie času, východisko zo situácie, náznak tragická, ale aj „echo“ základného motívu (vražda a odhalenie vraha).

V XII. kapitole sa zasa Ondrej prizná k vražde nie v noci, ale pri zvečeriavaní. Večer je iba istým „odtieňom“ noci, tmavej, čiernej farby; zdá sa, že tu ide o náznak nastupujúcej neslobody, odpýkávania trestu za spáchaný zločin.

Obidve „výnimočné“ farby, červená (brieždenie) a šedivá (zvečeriavanie), sa využívajú symbolicky; do kompozičnej štruktúry sú vložené zámerne.

Zaujímavá je hra autora s číslami. Všimnime si úryvok:

Nad ránom, keď kohúty zaspievali po *tretí* raz a z podolského hája vyleteli prvé vrany, pobral sa domov s novou ranou v rozbolenej duši. (s. 25)

Číslo tri v takomto kontexte má charakter biblického symbolu. Symbolicky sa tu naznačuje aj fakt Katreninej zrady.

Trojka a jej variácie sú najčastejším číselným obrazom v novele:

Tretieho dňa ho vyprevadili na malý, opustený cintorín. (s. 14) – Boli žandári až z *tretej* dediny: upachtení prišli a hľadali *tri* dni. (s. 18) – No Katrena plakala ešte aj na *tretí* deň, kým Ondrej – mlčal. (s. 30) – Na *tretiu* nedeľu si Zimoň umienil, že nepôjde do kostola. (s. 36–37) – Vyzliekli ho, uložili do postele, ale na *tretí* deň sa znovu vychytil a spil sa ešte väčšmi. (s. 54–55).

Magické číslo 77 využíva autor pri veku Ondrejovej starej matky, ktorá jediná mala naňho vplyv.

Zatiaľ čo v I.–V. kapitole sa číselné údaje objavujú dosť pravidelne, v ďalších kapitolách (VI.–XII.) je ich využitie zriedkavé. Možno to variť do súvislosti aj s celkovou kompozičnou výstavbou textu a s rozložením kontrastných prvkov. V prvých piatich kapitolách sa udalosti radia často podľa vonkajších protikladných prvkov, naznačujúcich neurčitost, rozpornosť, nevyjasnenosť (vo vzťahoch medzi postavami aj vo vzťahoch postáv k hlavnému motívu). Tu použitie konkrétneho čísla vyznieva ako jasnejší, zreteľnejší, istejší bod, naznačujúci konečné riešenie (hoci aj konkrétne číslo sa môže niekedy paradoxne využiť viac symbolicky než reálne). V VI. až XII. kapitole sa autor viac sústreďuje na hlavného hrdinu, ktorého silný vnútorný zápas sa vo vzťahu k vonkajšiemu svetu nezdá taký neurčitý,

„chaotický“. V týchto častiach novely sa teda neukazuje ani „potreba“ navonok vyvažovať neurčitost' konkrétnym číselným údajom („neurčitost'“ prebieha vnútri postáv).

Autor pri výstavbe deja pracuje s inverziami a vedľajšími postavami. Všetky opisy prírody sú vzhľadom na hlavnú tému (v prvom pláne — životné osudy psychicky trpiaceho dedinského človeka; v druhom pláne — odhalenie vraha) inverziami.

Hromadenie inverzných prvkov a vedľajších postáv je typické pre VI. kapitolu. Všetky vedľajšie postavy spája spoločný prvok — účasť na krstiniach malého Ondreja. Tieto postavy tu však nekonajú vo vzťahu k Ondrejovi, ale riešia svoje špecifické problémy, dávajú zazvučať svojim myšlienkam a pocitom. Z kompozície celej novely však vyplýva, že ich správanie nemôže byť ani pri takejto príležitosti úplne uvoľnené a spontánne. V pozadí ich neprirodzených prejavov preráža atmosféra napätia a strachu.

Ukážky:

Hovorilo sa o všeličom: o budúcich úrodách aj o Pavlovi Tarabovi, ktorý umierajúc poručil bory nie synovcovi, ako sa všeobecne očakávalo, ale vzdialenej tetke, ktorú v Malkove nik nepoznal. Kydoň sa nad tým veľmi rozčúľil, lebo nemal rád neprirodzené obraty; pral pästou po stole a len čo prítomní trochu stíchli, ohromným hlasom vykrikoval:

— Kto to kedy videl? Naše majetky!

Lenže tu o majetky sa nik nestaral.

— — —

Iba krstný otec im chýbal. Z kostola ešte prišiel, ale už na prahu povedal „zbohom“, budiac dojem, že sa mu niečo stalo, o čom nechce a ani nemôže hovoriť. Skutočne, odišiel bledý na smrť a oni banovali, mysliac si, že s ním by im bolo veselšie. Zároveň sa ich zmocnilo aj zarazenie, z ktorého sa postupne rodil nepokoj.

— — —

Hlasy im nevdojak striezveli. Spievali dlhú, smutnú pieseň, ktorá sa pod vyklenutým nebom prelievala ako prúd páľčivého živlu. Bol v nej smútok i sýtosť letnej noci, duša sa jej bolestne poddávala, preto aj Ondrej Zimoň, opretý k pitvore o veraje a započúvaný do nej, mimovoľne sa zahľadel do diaľky. Čo tam videl, ani sám nevedel. (s. 44; 46; 47—48)

V novele sa línia rozprávača vinie v 3. osobe. Medzi autorskou rečou a rečou postáv sú viaceré styčné body v lexike; ide najmä o expresívne prvky nasiaknuté ľudovou obraznosťou (*naprázdno zažviakal a zohol sa, u Zimoňov jej očividne nežirilo, Štelinu akoby uderili, dupk o m sa obrátil* atď.).

Markantnejšie rozdiely medzi autorskou rečou a rečou postáv možno pozorovať pri syntaktických javoch. V dialógoch sa používajú predovšetkým jednoduché vety, často iba jednočlenné vety a apoziopézy. Uvedieme príklady:

- Čo?
- Váš syn...
- Jano?
- Hej.
- A čo?
- Zabitý, – mrvil Oleň medzi zubami. (s. 8)
- Na cti?
- No hej.
- Vari môj Jano...
- Liezol za ňou.
- Liezol...?
- A nie? (s. 22)

Autorská reč je zložitejšia, vyskytujú sa v nej súvetia, zložené súvetia, polovetné konštrukcie, ale aj neukončené výpovede (ide o znak zhodný s dialógom ako komunikačným útvarom typickým pre hovorový štýl).

Treba poznamenať, že pri takto konštruovaných vetách sa príznakovo využívajú aj intonačné prostriedky vety, najmä expresívna melódia, pauza a dôraz.

V texte novely sa vyskytuje aj nevlastná priama, polopriama a zmiešaná reč. Príklady:

Peter Štelina, zasiahnutý ním, sa striasol a kdesi na dne jeho duše sa zrodil výkrik:

– Jano môj! (s. 17)

Ondrej Zimoň trochu vytriezvel. „Poblúdl som,“ pomyslel si, ale nebolo mu to jedno: chrptom mu prešla podivná vlna strachu. (s. 72)

Vyzvedali po domoch, dávali otázky, na ktoré ľudia alebo len hmkali, alebo odpovedali dlhými vetami, plnými pomlčiek, „reku“ a pohadzovania rúk. (s. 18)

Zaujímavým kompozičným prvkom Urbanovej novely je uvádzacia reč, ktorú autor využíva vo chvíľach pokojného, plynulého dialógu.

O vonkajšej výstavbe a členení diela môžeme konštatovať, že novela je rozdelená do 12 kapitol, z ktorých každá je myšlienkovy uzavretá a riadi sa predovšetkým časovým sledom udalostí. O kapitolách sa dá povedať, že sú polytematické – obsahujú viaceré motívy, hoci jeden je vždy dominujúci. Pri komponovaní kapitol – okrem V. a X., ktoré sú prevažne analytické – prevláda syntetická metóda.

Na Urbanovej novele *Za Vyšným mlynom* sme demonštrovali len niektoré postupy a možnosti pri analýze jazykovo-kompozičných a sujetovo-

kompozičných osobitostí umeleckého textu. Náš rozbor ukázal, že M. Urban pracuje s bohatými jazykovými prostriedkami, pomocou ktorých dáva postavám možnosť prejavíť sa; nimi zároveň odкрýva vnútorný život postáv, základných nositeľov umeleckého stvárnenia skutočnosti a umelcovho videnia sveta.

Literatúra

KOPINA, J.: Využitie neurčitých zámen v Urbanovej zbierke noviel *Výkriky bez ozveny*. Slovenská reč, 40, 1975, s. 20–26.

MIKO, F.: Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969. 293 s.

MINÁČ, V.: Urbanova próza z čias zatemnenia. Mladá tvorba, 3, 1958, č. 2, s. 13–14.

MISTRÍK, J.: Milo Urban, Za Vyšným mlynom. In: Rozbory umeleckej prózy. Red. J. Mistrik, J. Ružička. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1967, s. 53–62.

ŠALINGOVÁ, M.: K výstavbe kontextu v próze M. Urbana. Jazykovedný časopis, 9, 1958, s. 22–58.

ŠTEVČEK, J.: Štruktúra kapitoly v modernom slovenskom románe. In: O literárnej avantgarde. Litteraria. 9. Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 136–164.

URBAN, M.: Za Vyšným mlynom. 1. vyd. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1965, s. 7–94.

DISKUSIE

Ladislav Dvonč

Z PROBLÉMOV SLOVENSKEJ ORTOEPIE

V časopise Kultúra slova vychádzal v r. 1974–1976 seriál príspevkov Á. Kráľa o otázkach slovenskej ortoepie. V rade príspevkov autor rozviedol niektoré už takmer tradičné, ale stále aktuálne problémy zo slovenskej ortoepie a podal návrhy na kodifikáciu. Diskusia o otázkach slovenskej ortoepie sa rozprúdila na stránkach Slovenskej reči po úvodnom príspevku E. Paulinyho. V tomto príspevku chcem zaujať stanovisko k niektorým ortoepickým problémom, ktoré v spomínaných článkoch rieši Á. Kráľ a ktorých sa dotýka aj ďalšia diskusia. Jednotlivé problémy budem preberať v tom poradí, v akom o nich hovorí Á. Kráľ.

1. Samohláska *ä*. — Otázke kodifikácie samohlásky *ä* v spisovnej slovenčine venuje Á. Kráľ pozornosť v osobitnom článku (Kráľ, 1974b). Hodnotiac jednotlivé náhľady na *ä*, autor hovorí o dvoch krajných stanoviskách. Za krajné stanovisko pokladá náhľad, podľa ktorého by sa *ä* malo zo spisovnej slovenčiny odstrániť. Druhým krajným stanoviskom je podľa neho náhľad, že treba zachovať terajšiu kodifikáciu *ä* v spisovnej slovenčine. Tretie stanovisko mu vychodí z formulácie E. Paulinyho, ktorý konštatuje, že mnohí používatelia spisovnej slovenčiny pociťujú *ä* ako štylisticky príznakový spôsob výslovnosti. K vývodom Á. Kráľa máme niekoľko pripomienok. Náhľad, že treba zachovať terajšiu kodifikáciu *ä* v spisovnej slovenčine, sotva možno hodnotiť ako „krajné“ stanovisko. Terajšia kodifikácia v tomto bode je akýmsi kompromisom medzi stanoviskom, že v spisovnej slovenčine sa má dôsledne vyslovovať samohláska *ä* všade tam, kde sa píše písmeno *ä*, a medzi stanoviskom, že sa *ä* v spisovnej slovenčine nemá vôbec používať. Všimnime si však bližšie „tretie“ stanovisko. Kráľova interpretácia postoja E. Paulinyho sa nám nezdá adekvátne. E. Pauliny hovorí, že sa *ä* pociťuje ako súčasť staršej normy. Výslovnosť s *ä* sa teda nepociťuje ako súčasť normy súčasnej spisovnej slovenčiny. Ak sa nejaký prvok pociťuje ako súčasť staršej normy, je potom prirodzené, že v súčasnom spisovnom jazyku má nie bežné alebo bezpríznakové, ale výnimočné, príznakové postavenie. Výslovnosť širokého *ä* sa pociťuje v súčasnej spisovnej slovenčine ako archaický prostriedok. Podľa môjho názoru absolútna väčšina používateľov normy spisovnej slovenčiny nepociťuje výslov-

nosť *ä* ako záväzný prostriedok nielen v bežných spisovných prejavoch, ale ani ako prostriedok vzornej výslovnosti v umeleckých prejavoch, scénickej výslovnosti a pod.

Pri riešení otázky miesta samohlásky *ä* v súčasnej spisovnej slovenčine treba podľa Á. Kráľa brať do úvahy, že (1) samohláska *ä* jestvuje v slovenčine vo viacerých nárečiach a že viacerí používatelia spisovnej slovenčiny sa ju naučili vyslovovať v rodnom nárečí, pričom väčšina hovoriacich, ktorí vedia vysloviť *ä*, používa ho obyčajne iba príležitostne, a to najskôr vtedy, keď im mimoriadne záleží na kultivovanosti ich rečového prejavu, a že (2) hláska *ä* je pozične obmedzená na výskyt po perných spoluhláskach a je to neproduktívny jazykový element, takže sa nevyužíva ani pri preberaní a zdomácnovaní cudzích slov. So zreteľom na tieto fakty autor usudzuje, že *ä* nemožno radikálnym spôsobom odstrániť zo spisovnej slovenčiny. Domnieva sa, že mnohí, a to azda práve najkultivovanejší nositelia spisovnej výslovnosti by takýto zásah odmietli. Podľa Á. Kráľa vylúčením *ä* zo spisovného jazyka by sme slovenčinu ochudobnili o zvukový prvok, ktorý v nej jestvuje a cieľavedome sa využíva od začiatku jej fungovania ako spisovného jazyka Slovákov. K týmto formuláciám mám tiež niekoľko pripomienok. Nepokladám za vhodné hovoriť o výskyte *ä* vo viacerých nárečiach, lebo to vzbudzuje dojem, že *ä* je v slovenských nárečiach značne rozšírené, čo však nezodpovedá skutočnosti. Ostatne väčšie alebo menšie rozšírenie nejakého javu v nárečiach nie je pre spisovný jazyk rozhodujúcim kritériom. Počet osôb, ktoré sa naučili vyslovovať *ä*, je v pomere k ostatným používateľom spisovného jazyka veľmi malý. Nejde teda o „viacerých“ používateľov. Ďalej Á. Kráľ správne konštatuje, že hláska *ä* je v spisovnej slovenčine pozične obmedzená a že je to neproduktívny jazykový element. Ale formuláciu o pozičnej obmedzenosti hlásky *ä*, resp. o malom funkčnom zaťažení tejto hlásky z hľadiska dynamiky vývinu vo fonologickom systéme spisovnej slovenčiny treba ešte presniť. Hláska *ä* sa nielen málo využíva, ale i jej využívanie sa stále obmedzuje zanikaním niektorých slov a tvarov, v ktorých sa predtým bežne používala (Dvonč, 1965). Ako vyplýva z predchádzajúcich formulácií, nemyslíme, že v posledných desaťročiach sa prirodzená výslovnosť *ä* pocituje ako výrazný znak klasickej slovenskej výslovnosti. Ťažko hovoriť o cieľavedomom využívaní zvuku *ä* od začiatku spisovnej slovenčiny. O istej umelosti tohto prvku v spisovnej slovenčine svedčí skutočnosť, že dlhoročné úsilie kodifikovanie výslovnosti *ä* aspoň v istej vymedzenej oblasti používania spisovného jazyka nenachádza u absolútnej väčšiny používateľov spisovnej slovenčiny pozitívny ohlas. Problematické je stanovisko, ktoré používateľov spisovného jazyka s výslovnosťou *ä* kvalifikuje ako kultivovaných alebo najkultivovanejších, kým ostatných používateľov nášho spisovného ja-

zyka nepriamo — aj keď sa o tom výslovne nehovorí — ako menej kultivovaných alebo nie najkultivovanejších. Do skupiny kultivovaných alebo najkultivovanejších používateľov spisovného jazyka patria dnes mnohí používatelia spisovného jazyka, ktorí nikdy nevyslovujú hlásku *ä*. Dôsledná výslovnosť samohlásky *ä* nie je preto podľa mojej mienky príznačná pre kultivovaný alebo najkultivovanejší jazykový prejav a či pre vysoký štýl slovenskej spisovnej výslovnosti, o ktorom hovorí Á. Kráľ (1974a).

Á. Kráľ ďalej hovorí, že by bolo nerealistické pokladať výslovnosť s *ä* za rovnocennú s výslovnosťou s *e*. Kráľ kvalifikuje hlásku *ä* ako prvok vyššieho (vysokého) štýlu slovenskej spisovnej výslovnosti. V zhode s doterajšou ortoepickou kodifikáciou navrhuje slová stredného rodu na *ä* typu *žriebä* vyslovovať s *a*. Podľa môjho názoru nie je vhodné kvalifikovať hlásku *ä* ako prvok vyššieho alebo vysokého štýlu slovenskej spisovnej výslovnosti. Väčšina používateľov spisovného jazyka hodnotí hlásku *ä* ako prvok patriaci do staršej spisovnej normy alebo ako prvok nárečový. Akq archaický alebo nárečový prvok môže sa *ä* využívať so štylistickým zámerom v istých jazykových prejavoch, ale jeho používanie nemôže byť záväzné vo všetkých umeleckých prejavoch, v scénickej výslovnosti, vo vzornej alebo kultivovanej výslovnosti, vo vyššom a či vysokom štýle výslovnosti.

Pre ostatné štýly spisovnej výslovnosti (okrem vyššieho alebo vysokého štýlu) možno podľa Á. Kráľa pripustiť aj výslovnosť *e*. Použitie slovesa pripustiť ukazuje, že výslovnosť s *e* sa pokladá len za akúsi „trpenú“. To podľa mňa obracia naruby vzájomný pomer a hierarchiu hlások *ä* a *e* v pozíciách, kde sa dnes píše *ä*. Takýto náhľad na výslovnosť *ä*, resp. *e* je zaťažený historicky. No z hľadiska súčasného spisovného jazyka je tu situácia iná. Základná je podľa mojej mienky výslovnosť písaného *ä* ako *e*, zriedkavo sa uplatňuje výslovnosť s hláskou *ä* (vo všetkých prípadoch, kde sa *ä* píše, alebo čiastočne, napr. s istým štylistickým zámerom v niektorých jazykových prejavoch). Adekvátnejšie by teda bolo hovoriť, že písané *ä* sa zvyčajne vyslovuje ako *e*, zriedkavejšie ako *ä*. Iba s ohľadom na doterajšiu tradíciu a na skutočnosť, že v písme je tu osobitný znak (graféma *ä*), možno v kodifikácii hovoriť o tom, že písané *ä* sa vyslovuje ako *ä* alebo *e*, pričom z tohto poradia nemožno robiť záver, že výslovnosť s *e* sa iba pripúšťa popri výslovnosti s *ä*. V novej kodifikácii by nemala byť ani formulácia, ktorá je v Pravidlách slovenského pravopisu, že totiž za spisovnú „sa uznáva aj výslovnosť s obyčajným *e*“. Aj v tejto formulácii sa výslovnosť s *e* viac-menej iba pripúšťa. Z nášho výkladu vyplýva záver, že sme za uznanie výslovnosti písaného *ä* ako *ä* alebo *e* ako rovnocennej. Je vecou používateľov spisovného jazyka, pre ktorú výslovnosť sa v svojom jazykovom prejave rozhodnú. Pritom som zároveň presvedčený, že

absolútna väčšina používateľov spisovného jazyka vyslovuje písané *ä* ako *e* a že počet týchto používateľov stále rastie a naopak počet používateľov spisovného jazyka, ktorí vyslovujú *ä*, je veľmi malý a stále klesá.

2. Dvojhlásky *ia, ie, iu, ô*. — V osobitnom príspevku Á. Kráľ (1974c) venuje pozornosť fonetickej a ortoepickej problematike slovenských dvojhlások. V skutočnosti autor venuje pozornosť predovšetkým fonetickej problematike, čo sám výslovne aj konštatuje (s. 205). Podľa autora slovenské dvojhlásky nie sú artikulačné zoskupenia dvoch samostatných samohlások v rámci jednej slabiky, lež osobitné a samostatné hlásky komplexnej povahy, nemožno ich preto stotožňovať s príslušnými krátkymi samohláskami. Na rozdiel od Á. Kráľa E. Pauliny (1977) zdôrazňuje, že pre fonologické hodnotenie dvojhlások nie sú smerodajné údaje prístrojov. E. Pauliny uzatvára, že slovenské spisovné dvojhlásky sa vnímajú ako tautosylabické spojenia dvoch samohlások. Prvá samohláska je *i* alebo *u*. Ich tvorenie nezodpovedá presne spojeniu dvoch samohlások, napr. *ia* nie je presne *i + a*. Pri artikulácii dvojhlások ide o kĺzavý pohyb, touto kĺzavou výslovnosťou sa dosahuje, že ich vnímame ako jeden nerozdeliteľný celok, no súčasne ich vnímame ako zložené z dvoch samohlások. Inej mienky je J. Horecký (1977), podľa ktorého hodnotenie dvojhlások ako jednotiek zložených z dvoch foném (bifonematické hodnotenie) nie je celkom jednoznačné. Zdá sa mu, že toto hodnotenie nie je u používateľov jazyka také jednotné, lebo pri ňom sa uplatňuje rozdielne nárečové podložie. J. Horecký je presvedčený, že sa dosiaľ nedospelo k jednotnému názoru na monofonematický alebo bifonematický ráz slovenských spisovných dvojhlások.

Podľa nášho názoru vo fonologickom systéme spisovnej slovenčiny existuje moment, ktorý podporuje vedomie, že pri dvojhláskach ide skutočne o spojenie dvoch samohlások, a nie o hlásky, ktoré sa ďalej nečlenia. Pred dvojhláskami *ia, ie, iu* sa často vyslovujú spoluhlásky *ď, ť, ň, ĺ*, napr. slová *dievča, tiahnuť, niekto, liek* sa vyslovujú s *ď, ť, ň, ĺ*. Spoluhlásky *ď, ť, ň, ĺ* sa v spisovnej slovenčine vyslovujú aj pred samohláskou *i*. Prvý segment dvojhlások *ia, ie, iu* sa takto ľahko stotožňuje so samohláskou *i*, aj keď z prísne fonetického hľadiska prvý segment dvojhlások *ia, ie, iu* a samohláska *i* nie sú totožné. Stotožňovanie prvého segmentu dvojhlások *ia, ie, iu* so samohláskou *i* sa prejavuje aj v slovenskom pravopise písaním *i* v dvojhláskach *ia, ie, iu*. Pravda, v slovenskom pravopise sa uplatnil aj spôsob písania s *j*, napr. u Štúra *ja, je* namiesto *ia, ie* (dvojhláska *iu* nebola v Štúrovej kodifikácii spisovnej slovenčiny), takže by mohla vzniknúť otázka, či sa prvý segment dvojhlások *ia, ie, iu* nemôže stotožňovať aj s *j*, pričom aj v tomto prípade by šlo o bifonematické spojenie, nie však o spojenie dvoch samohlások (napr. *i + a*), ale spoluhlásky a samohlásky (napr.

j + a). Proti stotožňovaniu prvého segmentu dvojhlások *ia*, *ie*, *iu* so spoluhláskou *j*, ktorá je hláske *i* veľmi blízka, pôsobí akiste ten moment v štruktúre spisovnej slovenčiny, že spoluhláska *j* býva po predchádzajúcej spoluhláske vtedy, ak obidve spoluhlásky patria do rozdielnych morfém, čiže sú rozdelené morfematickým švíkom, napr. *vjazd*, *zjesť*, *zjazd*, *zjaviť sa*, *objaviť sa* a pod. V dvojhláskach *ia*, *ie*, *iu* (ale aj *ô*) prvý segment nemôže byť oddelený morfematickým švíkom od druhého segmentu, obidva segmenty patria do tej istej morfémy, napr. *ulic-iam*, *žiak*, *otc-ovia*. Pri dvojhláske *ô* sa tiež uplatňuje bifonematické hodnotenie, lebo *ô* vystupuje zas napr. v morfológickom, resp. morfonológickom systéme spisovnej slovenčiny rovnako ako dvojhlásky *ia*, *ie*, porov. *deva* — *diev*, *čata* — *čiat*, *doba* — *dób* atď.

V pravopise sa neraz podvedome odráža fonologické chápanie zvukových jednotiek. Ako ukazuje vývin slovenských dvojhlások (Žigo, 1938/39, 1942/43), dvojhlásky sa bežne písali ako spojenia dvoch grafických znakov (grafém). Zapisovanie dvojhlásky pomocou jedného grafického znaku, ako je to pri *ô*, je celkom výnimočné a je to vlastne v slovenčine cudzí prvok (bolo prevzaté z cudzích grafických systémov). Aj to ukazuje, že dvojhlásky sa vždy chápali ako spojenia dvoch samostatných hlások. Dvojhlásky *ia*, *ie*, *iu* sa pritom najčastejšie zapisovali s *i*, čo znamená, že tieto bifonematické spojenia sa obvykle chápali ako spojenie dvoch samohlások. Štúr síce písal dvojhlásky *ia*, *ie* s písmenom *j* (*ja*, *je*), nie však preto, že by tu predpokladal hlásku *j*, ale preto, aby sa písané *ia*, *ie* nevyslovovali nesprávne (dvojslabične). Svedectvá pravopisu treba brať, pravda, s rezervou, no na druhej strane nemožno vzťah pravopisu a výslovnosti ignorovať.

V súvislosti s „nárečovým podložíím“, ktoré pri dvojhláskach spomína J. Horecký, by sme chceli pripomenúť známú sociolingvistickú skutočnosť, že dnes už existuje početná vrstva používateľov spisovného jazyka, u ktorých sa vôbec neuplatňuje alebo len veľmi slabo sa uplatňuje nejaké nárečové podložie. Mám tu na mysli predovšetkým mladšiu generáciu používateľov spisovného jazyka v mestách a v mestských aglomeráciách, ktorí si už spisovný jazyk osvojujú priamo bez toho, že by poznali najprv nejaké konkrétne nárečie. U nich sa už moment, ktorý spomína J. Horecký, neuplatňuje, čo má dosah aj pre fonologické hodnotenie dvojhlások *ia*, *ie*, *iu*, *ô* v spisovnej slovenčine.

3. Samohláskové skupiny v cudzích slovách. — Problematika fonologického hodnotenia samohláskových skupín v cudzích slovách bola živá v slovenskej jazykovede koncom štyridsiatych rokov. Išlo tu najmä o otázku, či spojenia grafém *ia*, *ie*, *iu* v cudzích slovách predstavujú rovnaké fonologické spojenia, aké sú v slovenských dvojhláskach *ia*, *ie*, *iu*, alebo či tu ide o iné fonologické hodnotenie. Inak to môžeme po-

vedaf aj tak, že tu išlo o problém, či *ia, ie, iu* v cudzích slovách predstavujú tautosylabické spojenia alebo spojenia heterosylabické. Diskusia došla vtedy k záveru, že vo väčšine prípadov písané *ia, ie, iu* v cudzích slovách sa vyslovujú dvojslabične, čiže nestotožňujú sa so slovenskými dvojhĺskami *ia, ie, iu*. Iba niektoré jednotlivé prípady sú diskutabilné. Podľa Á. Kráľa (1974e) sa v slovenskej spisovnej výslovnosti vyslovujú kombinácie *ia, ie* jednoslabične v slovách *matriarchát, pieta, koeficient, siesta*. Výslovnosť s dvojhĺskou by som pripustil v slove *matriarchát*, rovnako aj v slove *patriarchát*. Problematická je výslovnosť slova *pieta*. Podľa H. Bartka (1944, s. 281) sa slovo *pieta* vyslovuje trojslabične (*pi-e-ta*). Tak isto aj podľa J. Jacku (1968) v koreni slova *pietný*, ktoré je odvodené od slova *pieta*, nejde o slovenskú dvojhĺsku. Otázku výslovnosti *ie* v slove *pieta* a v derivátoch treba posúdiť aj z hľadiska rytmického zákona. Ak by sa tu totiž skutočne vyslovovala dvojhĺska *ie*, potom by písaná podoba *pietný*, bežne uvádzaná v našich gramatických a slovníkových príručkách, predstavovala so svojou dlhou príponou *-ný* osihotenú výnimku z rytmického zákona v rámci príd. mien vzoru *pekný*. Sporná je aj výslovnosť *koeficient, siesta*. Podľa môjho pozorovania je tu všade dvojslabičná výslovnosť *ie*.

Vo svojom príspevku o samohláskových skupinách Á. Kráľ obsírne rozoberá aj otázku, či sa v skupinách *ia, ie, iu* a *io* v cudzích a prevzatých slovách vyslovuje alebo nevyslovuje hiátové *j*. Uvádza, že viacerí slovenskí jazykovedci výslovnosť so spájacím *j* pokladajú za spisovnú. Výslovnosť s *j*, hovorí ďalej Á. Kráľ, podporuje výskyt tzv. interfigovaného *j* pri odvodzovaní slov, napr. *Kórea – kórejský, kórejčina, Ázia – Ázičan, ázijský* a pod. V spisovnej slovenčine pôsobí však podľa neho aj iný činiteľ. Odvoláva sa na konštatáciu H. Bartka, že v slovenčine bez ťažkostí a bez pomocnej spoluhlásky sa vyslovujú dve samohlásky idúce za sebou. V závere navrhuje, aby sa výslovnosť s hiátovým *j* hodnotila ako prvok nižšieho štýlu slovenskej spisovnej výslovnosti. V neutrálnom a vo vyššom štýle slovenskej spisovnej výslovnosti sa tieto slová vyslovujú podľa Á. Kráľa bez rázu a bez vsuvného *j* alebo bez inej vsuvnej spoluhlásky. Nazdávam sa, že v uvedených skupinách *ia, ie, iu, io* a aj v zoskupeniach *i* s nasledujúcou dlhou samohláskou, napr. *ia, ie, iú, ió* sa bežne vyslovuje vsuvné *j*, o čom svedčí napr. aj čisté používanie pravopisnej podoby *pašije* namiesto kodifikovanej *pašie*. Nemyslím, že by výslovnosť s *j* v týchto skupinách patrila do nižšieho štýlu slovenskej spisovnej výslovnosti. Bez vsuvného *j* sa však nepochybne vyslovujú slová typu *antiamerický, miliampér, miniareál* a pod., teda slová, v ktorých je slovotvorný švík.

V citovanom príspevku Á. Kráľ hovorí aj o výslovnosti slov *anjel, evanjeliár, evanjelický, evanjelik, evanjelium*. Podľa neho sa všetky tieto slová vyslovujú s dvojhĺskou *ie* a so spoluhláskou *ň*: *aňiel, evaňieliár, evaňie-*

lickí, evaňielik, evaňielium. Myslí, že výslovnosti s *ie* by sa mohol prispôbiť aj pravopis (*aniel, evanielický* písal v minulosti V. Pauliny). Tento náhľad nie je nový. Š. Peciar (1947/48) hovorí o výslovnosti *aňiel, evaňielium, evaňielik* (Š. Peciar so spoluhláskou *i*, Á. Král so spoluhláskou *í*). O dvojhláske *ie* v slove *anjel* hovorí aj J. Žigo (1942/43, s. 25). Nie som presvedčený, že by sa všetky uvedené slová vyslovovali v spisovnej slovenčine vždy s dvojhláskou a s predchádzajúcim *ň*. Takáto výslovnosť je nezvyčajná najmä pri slovách *evanjelium* a *evanjeliár*, ktorých cudzí charakter podčiarkujú spojenia *iu* a *iá*. Slová *evanjelik* a *evanjelický* zapisuje pritom Á. Král s *í* (*evaňielik, evaňielický*), ale slová *evanjelium* a *evanjeliár* s *i* (*evaňielium, evaňieliár*), čo ukazuje, že ich nemožno brať rovnako. Nezvyčajné je, že v slovách *evanjeliár* a *evanjelium* sa má vyslovovať dvojhláska *ie* s predchádzajúcim *ň*, ale pritom sa má vyslovovať *i*, nie *í* pred *i*. Nemožno predpokladať, že by v jednej slabike sa prejavilo úplné zdomácnenie, ale v ďalšej slabike by sa zachoval cudzí charakter slova. Podľa H. Bartka (1943, s. 23) sa slovo *anjel* vyslovuje ako *aňiel*, slovo *anjelik* ako *aňielik*, slovo *anjelský* ako *aňielskí*, slová *evanjelik* a *evanjelium* ako *evanielik, evanielium*. Ako vidieť, pri určovaní správnej spisovnej výslovnosti uvedených slov je veľká nejednotnosť.

Pri slove *anjel* nevzniká nijaká ťažkosť. V slove *anjelik* je podľa platnej kodifikácie krátka prípona *-ik*. Ak prijímame výklad, že je tu dvojhláska *ie*, potom v slove *anjelik* je krátke *-ik* na základe rytmického zákona. Takto sa vec podáva v drobnom príspevku o slove *anjelik* v 5. ročníku Slovenskej reči (1936/37). Rovnakú príčinu vidí autor aj v písaní slova *evanjelik* s krátkym *i*. No v príd. mene *anjelský* sa používa dlhá prípona a toto slovo sa má podľa H. Bartka vysloviť ako *aňielskí*, čo znamená, že je tu dĺžka po predchádzajúcej dĺžke, takže sa tu porušuje rytmický zákon. V doterajších normatívnych príručkách sa porušovanie rytmického zákona pri slovách na *-ík* nespomína (Dvonč, 1955). V spomenutom 5. ročníku Slovenskej reči sa v príspevku o slove *anjelský* venovala pozornosť otázke, prečo je v slove *anjelský* dlhá prípona. Konštatuje sa tu, že podľa Pravidiel slovenského pravopisu sa má písať *anjelský* s dlhým *ý*, hoci v deminutíve *anjelik* je podľa rytmického zákona krátke *i*. V pravopise slova *anjelik* a *anjelský* je teda nedôslednosť. Žiadalo by sa jednotne písať alebo *anjelik, anjelsky* alebo *anjelik anjelský*. Autor vidí príčinu rozdielného písania týchto slov v tom, že slovo *anjelik* je ľudové, kým príd. meno *anjelský* je odborný termín z Biblie. Z českej a bernolákovskej bohoslužobnej reči ujal sa tento nestredoslovenský tvar i v nárečiach, kde platí rytmický zákon. Tento výklad je podľa mojej mienky vykonštruovaný a nezodpovedá skutočnosti. Príd. meno *anjelský* nemožno pokladať za odborný termín, ktorý pochádza z biblických textov. Toto príd. meno sa bežne používa nielen v odbornom

štýle, ale aj v hovorovej reči, o čom svedčia spojenia so slovom *anjelský*, ba aj isté ustálené spojenia, napr. *anjelský človek, hlas, úsmev, anjelská dobrota, krása, nevinnosť, hudba, anjelské vlasy, mať anjelskú trpezlivosť* (Slovník slovenského jazyka I). Takýmto používaním sa slovo *anjelský* muselo priblížiť k slovu *anjelik*. A jednako v slove *anjelský* je dlhá prípona, kým v slove *anjelik* je krátkosť. Stretli sme sa však aj s písaním *anjelik*, napr. *Ian Smith premenený na anjelika* (Expres, 8, 1976, č. 44, s. 2); to znamená, že sa tento tvar prispôsobuje slovu *anjelský*, nie naopak slovo *anjelský* substantívu *anjelik*. Nazdávam sa, že bude potrebné na väčšom materiáli preskúmať výslovnosť slov *anjel, anjelský, anjelik, evanjelik, evanjelium* atď. a zistiť, či výslovnosť s dvojhláskou je skutočne taká bežná, ako o nej hovoria spomínaní jazykovedci. Nie je vylúčené, že na základe pravopisnej podoby sa uplatňuje aj výslovnosť bez dvojhlásky *ie* s predchádzajúcim *n*. Inak pôvod podôb *anjel, evanjelik* atď. je známy. Slovo *angelus*, z ktorého vznikla naša podoba *anjel*, sa v stredovekej latinskej výslovnosti používalo s *j*, teda *anjelus* (Machek, 1968). Rovnako sa zmenilo *g* na *j* aj v slovách *evanjelik, evanjelium, evanjeliár*. Nie je náhodné, že krátkosť sa uplatňuje v slovách *anjelik, evanjelik*, pri ktorých sa môže prejavovať súvislosť s lat. formami na *-icus*, kým pri príd. mene *anjelský*, kde sa súvislosť s nejakou lat. formou nemôže uplatňovať, je už prípona dlhá. Nech sa už vec má akokoľvek, ak by sa mala výslovnosť slov *anjel, anjelik, anjelský, evanjelik* atď. s dvojhláskou *ie* pokladať za ortoepicky záväznú, musí sa riešiť aj otázka príd. mena *anjelský* z hľadiska rytmického zákona.

Podľa Á. Kráľa je spisovná výslovnosť neustálená aj v tých cudzích a prevzatých slovách, v ktorých po samohláskovej skupine *ai, au* (v pravopise) nasleduje spoluhláska *l*. Pri zdomáčňovaní takýchto slov istú ťažkosť spôsobuje podľa neho okolnosť, že sa bezprostredne vedľa seba (v jednej slabike) stretajú dve sonórne rovnocenné hlásky *i* a *l*. Myslí, že to narušá bežnú schému slabiky (v zmysle nerovnakej zvučnosti jej elementov), čo pôsobí ako protitlak v procese zdomáčňovania takýchto slov. Preto sa podľa neho v spisovnej slovenčine udržiava výslovnosť *deta_il, ema_il, kokte_il*, ale vyskytuje sa aj výslovnosť *deta'il, ema'il, kokte'il*. Á. Kráľ predpokladá, že takýto stav bude aj pri obdobných skupinách pred spoluhláskou *r*. Podobnú situáciu predpokladá aj pri zdomáčňovaní cudzích a prevzatých slov so spoluhláskou *v*. Podľa môjho pozorovania sa v uvedených skupinách pred spoluhláskou *l* jednoznačne uplatňuje jednoslabičná výslovnosť, teda výslovnosť typu *ema'il, kokte'il*, ktorú Á. Kráľ uvádza na druhom mieste. Rovnaká situácia je aj vtedy, keď nasleduje spoluhláska *r*, napr. v názve *Bejrút*, ktorý v spisovnej slovenčine píšeme so spoluhláskou *j*. Jednoslabičná výslovnosť sa uplatňuje aj v derivátoch, napr. *emailový, detailný* a pod. Á. Kráľ sa nazdáva, že to pravdepodobne súvisí s umiestnením sla-

bičnej hranice medzi *i* a *l* (v tomto prípade však už nepredpokladá dvojslabičnú výslovnosť pred *l*). Pripomeňme ešte, že pôvodom anglické slovo *koktejl* sa dnes píše s *j* a spojenie *ej* sa jednoznačne vyslovuje jednoslabične (toto pisanie zdomácnenej podoby s *j* je už vlastne prejavom takejto jednoslabičnej výslovnosti).

V osobitnom príspevku zaujmeme stanovisko k niektorým problémom slovenskej ortoepie z oblasti slovenského konsonantizmu.

Literatúra

- Anjelik. Slovenská reč, 5, 1936/37, s. 302.
Anjelský. Slovenská reč, 5, 1936/37, s. 303.
BARTEK, H.: Správna výslovnosť slovenská. 1. vyd. Bratislava – Turčiansky Svätý Martin, J. Horáček 1944. 320 s.
DVONČ, L.: Rytmickeý zákon v spisovnej slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955. 256 s.
DVONČ, L.: K otázke *ä* v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, 16, 1965, s. 136–141.
HORECKÝ, J.: K metodologickým otázkam ortoepickej kodifikácie. Slovenská reč, 42, 1977, s. 350.
JACKO, J.: Siamský, nie siamsky. Kultúra slova, 2, 1968, s. 189.
KRÁL, A. (1974a): Štýly výslovnosti. Kultúra slova, 8, 1974, s. 69.
KRÁL, A. (1974b): Samohláska *ä*. Kultúra slova, 8, 1974, s. 139–144.
KRÁL, A. (1974c): Z fonetickej a ortoepickej problematiky slovenských dvojhlások. Kultúra slova, 8, 1974, s. 189–206.
KRÁL, A. (1974d): Výslovnosť samohláskových skupín. Kultúra slova, 8, 1974, s. 245–250.
KRÁL, A. (1974e): Samohláskové skupiny, dvojhlásky a tzv. nepravé dvojhlásky. Spoluhláska *j*. Kultúra slova, 8, 1974, s. 257–263.
MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia 1968, s. 36.
PAULINY, E.: Otázky slovenskej ortoepie. Slovenská reč, 42, 1977, s. 216–219.
PECIAR, Š.: O fonologickom hodnotení samohláskových skupín v cudzích slovách. Slovenská reč, 13, 1947/48, s. 78.
Slovník slovenského jazyka. 1. diel. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 34–35.
ŽIGO, J.: Dejiny dvojhlások v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 7, 1938/39, s. 168–189, 252–281; roč. 10, 1942/43, s. 17–25, 49–60, 119–124, 146–150.

Konštantín Palkovič

ROD PODSTATNÝCH MIEN V SLOVENČINE

1. Pri začleňovaní slov do rodového systému slovenčiny (vychádzame z tradičného delenia na tri rody, kým napr. J. Horecký [1966] uvádza až 5 rodov) sa uplatňujú formálne a významové činitele. V doterajšej gramatickej literatúre sa príslušnosť k rodu vymedzovala rozlične.

A. Bernolák (Gramatické dielo A. Bernoláka, 1964) sa pokúsil vymedziť gramatický rod najmä podľa formálnych kritérií (poľa zakončenia slova, ojedinele podľa dĺžky slova, napr. pri slovách na -v). Významové kritérium (napr. pri muž. a žen. rode si všíma zamestnanie, stav a funkciu) a slovotvorné hľadisko (napr. to, že zdobneniny na -átka a -isko sú neutrá) je u Bernoláka akosi druhoradé.

M. Hattala (1864) sa usiluje postihnúť rodový rozdiel substantív podľa významu a zakončenia slova. Rozlišuje mená mužských osôb a samcov (maskulína), mená ženských osôb a samíc (feminína) a mená ľudských a zvieracích mláďat (neutrá). Veľkú pozornosť venuje rozlíšeniu rodu podľa zakončenia substantíva. Správne postihol, že väčšina slov zakončených na *č*, *ť*, *ž* je ženského rodu a že slová na -ň majú v ženskom rode viac abstraktný význam.

Najpodrobnejšie sa rodom podstatných mien zaoberá F. Miko (1962) a Morfológia slovenského jazyka (1966). Podľa F. Miku konštituujuúcim činiteľom gramatického rodu je zhoda. Prejavuje sa tak, že adjektívum alebo adjektívne slovo vyjadruje navonok rod nadradeného substantíva. Druhým konštituujuúcim činiteľom gramatického rodu je prirodzený rod. Uplatňuje sa tak, že slová označujúce živé bytosti mužského pohlavia sú maskulína, slová označujúce živé bytosti ženského pohlavia sú feminína a slová pomenúvajúce mláďatá (pohlavne nedospelé individua) sú neutrá.

Ako sa v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 131 n.) uvádza, na samom substantíve sa rod prejavuje prostredníctvom tzv. rodovo silných prípon. V muž. rode je to nulová prípona, v ženskom rode prípona -a a stred. rode prípony -e, -ie, -o. Prípona -a a -o v mužskom rode (vzor hrdina a typ deda) a nulová prípona v ženskom rode (vzor dľaň a košť) sú rodovo slabé. Vplyv rodovo silných prípon sa uplatňuje pri tvorení slov, lebo každý rod má svoje odvodzovacie prípony s typickými pádovými koncovkami (napr. -ník, -ák, -ár, -teľ; -ica, -ina, -ňa; -dlo, -isko, -ište, -ce).

U F. Miku (s. 38 n.) i v Morfológii (s. 135 n.) sa uvádzajú rozličné spôsoby vyjadrenia rozdielov v prirodzenom rode. Vyskytujú sa heteronymné rodové dvojice *syn* – *dcéra*, *mačka* – *kocúr*, rodové rozdiely vyjadrené pomocou prechýľovacej prípony: *orol* – *orlica*, ako aj prípady, že jestvuje len jedna rodová forma, napr. u ľudí *baník*, *chyžná*, *lakomec*, *tlčhuba*, u zvierat *myš*, *ryba* a pod.

F. Kočiš (1966, s. 306) sa zaoberá rodom augmentatív na -isko a zisťuje, že zveličené názvy utvorené od osobných maskulín sú dvojrodové, napr. substantívum *chlapčisko* je stredného i mužského rodu.

2. Nás tu zaujíma predovšetkým to, aké sú ukazovatele rodu substantív v základnom tvare, t. j. ako možno určiť gramatický rod pred použitím slova v kontexte. Ide nám o substantíva zakončené na spoluhlásku, pri ktorých je otázka rodovej príslušnosti najzložitejšia. Otázka teda je, ako možno určiť, ktoré zo substantív zakončených na spoluhlásku sú maskulína, ktoré feminína a ktoré neutrá.

Zo slov zakončených na spoluhlásku je najmenej podstatných mien stredného rodu. Sú to slová latinského a gréckeho pôvodu (pôv. neutrá) na -um (typ *gymnázium*) a -on (typ *epiteton*), pri ktorých toto -um a -on pri ohýbaní odpadá (ide tu vlastne o nominatívnu pádovú príponu). Slová,

ktoré si pri skloňovaní zakončenie *-um* a *-on* ponechávajú, sú mužského rodu. Ide o malý počet slov, napr. *dátum*, *album*, *lexikon*, *ypsilon*.

Najviac slov zakončených na spoluhlásku je mužského rodu. Sú to všetky slová na tvrdé spoluhlásky *d*, *t*, *n*, *l* (napr. *hrad*, *plot*, *sen*, *díel*) a *g*, *h*, *ch*, *k* (napr. *glg*, *beh*, *hrach*, *rok*) a prevažná časť slov na obojaké spoluhlásky. Retrográdny slovník slovenčiny J. Mistríka (1976) sústreďuje slová podľa zakončenia a umožňuje nám sledovať rod substantív podľa jednotlivých koncových spoluhlások. Môžeme zistiť, že všetky slová zakončené spoluhláskami *b* a *f* sú mužského rodu (napr. *dub*, *graf*), kým slová zakončené na ostatné obojaké spoluhlásky sú tiež prevažne maskulina (ženského rodu iba výnimočne). Všimnime si tieto feminína podľa jednotlivých spoluhlások. Napríklad na *-p*: *otep*, *-i*, *step*, *-i*; na *-m*: *zem*, *-e* (a zloženiny typu *hnedozem*); na *-v*: *krv*, *-i*, *redkev*, *-kvi*, *cirkev*, *-kvi*, *obuv*, *-i*; na *-s* (typ *kosť*): *zmes*, *os*, *hus* (a príslušné odvodené a zložené, ako je *prímes*, *polos*); na *-x* (foneticky *ks*): *prax*, *-e*, *syntax*, *-e*; na *-z*: *reťaz*, *-e*, *haluz*, *-e*; na *-r*: *tvár*, *-e/-i*, *jar*, *-i*, *neter*, *-e*, *mater*, *-e*, *zver*, *-i* (ako kolektívum, ale *zver*, *-a* ako jednotlivé zviera je mužského rodu).

Pri slovách na mäkké spoluhlásky je situácia zložitejšia. Pri niektorom zakončení prevažujú maskulina (napr. na *-c*, *-š*), pri inom zakončení sú v prevahe feminína (napr. na *-ď*, *-ť*, *-ž*) a napokon pri zakončení na *-č*, *-j*, *-ň*, *-ľ* sú početne zastúpené obidva rody.

Postupne si všimneme podstatné mená s jednotlivými spoluhláskami na konci slova podľa ich rodovej príslušnosti, pričom budeme väčšiu pozornosť venovať početne menej zastúpenému rodu.

Pri substantívach zakončených na jednotlivé mäkké spoluhlásky sa javí takéto rodové zastúpenie.

Substantíva zakončené na spoluhlásku *-c* sú prevažne mužského rodu. Veľmi početná je najmä skupina odvodených slov na *-ec* (*stolec*, *slepec*, *kupec*), menej je slov na *-iec* (*koniec*, *hrniec*, *veniec*, *čepiec*, *nebožiec*). Ženského rodu sú slová typu *kosť*: *vec*, *noc*, *moc*, *nemoc*, *pomoc* (a iné odvodené a zložené, ako napr. *polnoc*, *výpomoc*, *právomoc*, *veľmoc*) a dve slová typu *dlaň*: *obec*, *pec*.

Aj pri zakončení na *-š* prevažujú maskulina. Patria sem slová na *-áš*: *lampáš*, *rubáš*, *sobáš*, *guláš*, na *-oš*: *choroš*, *tátoš*, *strakoš*, *hraboš*; na *-iš*: *bakšiš*, *fetiš*, *finiš* a iné, najmä prevzaté: *kôš*, *tuš*, *groš*, *verš*, *preš*. Ženský rod majú slová typu *dlaň* bez prípony, resp. utvorené bez prípony alebo tzv. nulovou príponou: *výš*, *tiš*, *súš* („pevnina“, ale *súš*, *-a*, *m.* „plást medu“), *rozkoš*, *pleš*, *retuš*, prevzaté *faloš*, *spraš*, *potaš*, pejoratívne *peleš* „pelech“ a mená zvierat typu *kosť*: *myš* a *voš*.

Slová na spoluhlásku *-ď* sú najčastejšie ženského rodu. Výnimku tvoria slová *sleď*, *medveď*, *žaluď* a *dážď*, ktoré sú maskulina. V ženskom rode sú

slová typu *dlaň* utvorené bez prípony (nulovou príponou) ako *sladť*, *tvrdť*, *bledť*, ale *mladť*, -i, slová na -adť: *čeladť*, *mokradť*, *chamradť*; na -edť: *hávedť*, *spovedť*, *odpovedť* (a i. na -vedť), krátke slová *loď*, *žrdť*, *hrudť*, *piadť* a slová *meď*, -i, *hneď*, -e/-i, *šeď*, -e/i.

Na spoluhlásky -dz a -dž sú zakončené iba ojedinelé slová: feminína *mosadz*, -e a knižné *tvrdz*/*tvrdž*, -e (i *tvrdza*/*tvrdža*) a maskulínium *bridž*.

Medzi slovami so zakončením na -ž je viac feminín. Mužského rodu sú okrem názvov osôb (*muž*, *veľmož*) názvy zvierat: *jež*, *ostriež*, *mrož*, *slíž* (ryba aj cestovina) a názvy vecí: *nôž*, *križ*, *rúž*. Ženského rodu sú slová typu *dlaň* odvodené príponou -ež, a to hromadné: *mládež*, *stárež*, dejové: *lúpež*, *krádež*, *mätež*, slová utvorené bez prípony: *tiaž*, *striž*, *niž*, *oranž*, *prípraž*, *záťaž*, *súťaž*, *nálož*, *odnož*, *výstuž*, slová prevzaté z francúzštiny (početná skupina) na -áž, -éž, -ež, -iž: *garáž*, *pláž*, *plantáž*, *reportáž*, *manéž*, *fermež*, *prestíž* a pod.; iné *kaluž*, *rohož*, *stráž*, *kolomaž*, *raž*, -i.

Spoluhláska *ť* na konci slova je typická pre ženský rod. Mužský rod majú okrem názvov osôb (*zať*, *test*, *host*) názvy zvierat: *kliešť*, *svišť*, slová na -eť: *kýpeť*, *vecheť*, *lakeť* a slovo *plášť*. V ženskom rode sú slová typu *košť* veľmi početne zastúpené abstraktami s príponou -osť a -eť: *radosť*, *vďačnosť*, *smelosť*, *svojeť*, slovami na -ešť, *česť*, *zvesť*, *povešť*, *bolesť*, *ratolest*, inými slovami na -sť: *vlasť*, *časť*, *masť*, *korisť*, *srsť*, *hrsť* a na -ť: *chuť*, *pamäť*, *rukovať*, *smrť*, *zášť* (bás.), ako aj slovami typu *dlaň*: *obeť*, *sihoť*, *čelusť*, *púť*, *púšť*, *húšť*, *labuť*, *sieť*, *niť*, *pažiť*, *hať*, *pečať*, *vňať*, *trať*, *mať* (*matere*), *smršť*, *spúšť*.

V skupine slov na -č sú početne zastúpené obidva rody, ale viac je maskulín. Patria sem najmä odvodené slová s príponami -č, -áč ako mená osôb a vecí: *rodič*, *nosič*, *hrbáč*, *vysávač*, *cengáč*, no aj jednoslabičné slová *plač*, *meč*, *skeč*, *terč*, *moč*, *lúč*, *bič*, *kľúč* a i. Z feminín sú zastúpené kolektíva typu *dlaň* na -ač: *bedač*, *bodlač*, *sprostač*, *junač*, *chrobač*, *žobrač*, zriedka na -oč, -ič: *svoloč*, *zbojnič*, slová utvorené bez prípony: *úseč*, *tlač* (aj zloženiny typu *modrotlač*...), *úboč*, *náruč*, *obruč* a iné: *žľč*, *tyč*, *pavlač*, *chatrč* a slová typu *košť*: *reč*, *seč*.

Aj pri zakončení na -j prevažujú maskulína. Sú to slová na -aj: *čaj*, *kraj*, *lapaj*; na -ej: *trochej*, *hokej*, *olej*, *dej*; na -oj: *roj*, *loj*, *boj*, *zdroj*, *kroj*, *výstroj*, *vývoj*, iné slová: *papagáj*, *kyj*. Slová ženského rodu typu *dlaň* sú tiež zakončené na -aj, a to odvodené *šlapaj*, *kročaj*, *koľaj*, *kropaj*, *obyčaj*, ako aj prevzaté *linaj*, *partaj*, *tramvaj*; slová na -ej: *nádej*, *trofej*, *esej*, *livrej*, *perej* (geol.) a iné slová: *báj*, *zbroj* (kniž.), *výzbroj*.

Zakončenie na -ň je časté pri obidvoch rodoch. Medzi maskulína patria slová na -eň utvorené od slovičiek: *učeň*, *mučeň*, *väzeň*, *rezeň*, *stupeň*, *ťažeň*, *mäkkeň*, *dĺžeň*, ako aj od substantív: *listeň*, *prsteň*, *bocheň*, *pupeň*, *lupeň*, *osteň*, neodvodené slová (alebo také, pri ktorých sa nepocituje odvodenosť):

deň, peň, kmeň, tieň, drieň, srieň, oheň, jaseň (strom), hrebeň, remeň, kremeň, strmeň, kameň, jačmeň, prameň, plameň, druhotné slová týždeň, zimozelen; slová na -áň: mrváň, vokáň, cigáň, skupáň a iné názvy osôb; slová na -oň, povetroň, nátoň, mladoň, strigôň a iné názvy osôb; slová na -úň. grúň, plavúň, ťahúň, behúň (vec i osoba), chrapúň a iné názvy osôb; názvy zvierat: kôň, jeleň, sršeň, tuleň, vorvaň a slovo trň.

Ženského rodu sú jednoslabičné slová daň, laň, dlaň, stráň, pláň, báň (bás.), zbraň, sieň, srieň, lieň („lenivosť“, mužský rod označuje rybu); od adjektív a slovies utvorené bezpríponové deriváty: zeleň, rumeň, červeň, čern, broň; náplň, slová na -eň utvorené od slovies požíveň, dôživeň, ľah-eň, pri niektorých, najmä s abstraktnejším významom, sa nepociťuje odvodenosť: pieseň, tieseň, báseň, priazeň. trýzeň. Patria sem aj iné slová na -eň: jeseň, pleseň, šibeň, lebeň, pečeň, holeň, vášeň, hlaveň, pochodeň, povodeň, úroveň, priehlbeň; mená miesta na -áreň od slovies: čakáreň, čítáreň, ako aj od substantív: obrazáreň, dreváreň, továreň, mliekáreň, horáreň, kaviareň; slová na -izeň: bielizeň, ustanovizeň, dedovizeň a iné slová: jabloň, mandloň, kampaň.

Aj slová zakončené na -ľ sú tak mužského, ako aj ženského rodu. Oveľa viac je však maskulín. Patria k nim okrem veľmi početnej skupiny názvov osôb (zriedka vecí a abstraktných pojmov) s príponou -teľ (priateľ, deliteľ) a názvov osôb na -áľ (okáľ, zubáľ) a na -eľ (pochábeľ, vyvrheľ) najmä názvy zvierat: ďateľ, syseľ, motýľ, hýľ, moľ (i mola), názvy rastlín: podbeľ, chmeľ, kúkoľ, topoľ, názvy vecí na -eľ: kašeľ, chrcheľ, opucheľ, cumeľ, kvapeľ, hriadeľ, na -oľ: uhoľ, hrvoľ, hrboľ, mozoľ, na -úľ: cencúľ, behúľ a inak zakončené: rýľ, pahýľ, košťáľ. Mužského rodu sú aj niektoré abstraktá: bôľ, zreteľ, žiaľ, ošiaľ a niektoré prevzaté slová: cieľ, kaštieľ, figeľ, krištáľ, rubeľ, štebeľ, korheľ.

Ženský rod je zastúpený slovami typu dlaň: posteľ, oceľ, čepeľ, kúdeľ, siheľ, meteľ, myseľ, meľ, byľ, diaľ, maštaľ. Dublety sú pri feminínach dúčeľ/dúčeľa a pištoľ/pištoľa.

3. Po uvedenom prehľade možno urobiť tieto zovšeobecňujúce závery: Pri slovách zakončených na samohlásky je ukazovateľom rodu druh samohlásky, význam slova a pri odvodených slovách prípona. Slová zakončené na spoluhlásku sú zväčša mužského rodu, a to všetky substantíva na tvrdú spoluhlásku, väčšina substantív na obojakú spoluhlásku a väčšia časť slov zakončených na niektoré mäkké spoluhlásky, a to na c, š, j (prevažná časť), č, ľ, ň (väčšia časť) a značná časť aj na ť. Väčšia časť podstatných mien zakončených na ě, ě a ž a istá (menšia) časť slov na č, ľ, j a ň sú ženského rodu. Slová zakončené na obojaké spoluhlásky sú žen. rodu iba výnimočne. Stredný rod je obmedzený na slová cudzieho pôvodu so zakončením na -um, -on, ktoré pri ohýbaní odpadá.

To je len všeobecné vymedzenie. V rámci jednotlivého spoluhláskového zakončenia formálne kritérium pri určovaní rodovej príslušnosti nepostačuje. Aj tu treba pribrať na pomoc sémantické a slovotvorné kritérium. Pritom možno postihnúť aspoň niektoré všeobecné tendencie. Ženského rodu sú kolektíva s príponou *-ač*, *-ež* a bez prípony (*chrobač*, *stárež*, *mlaď*, *zver*), slová utvorené bez prípony, najmä s abstraktným významom (*nálož*, *výš*, *šeď*, *zeleň*, *perleť*), abstraktné s príponou *-osť*, zo slov na *-eň* deverbatíva (*liaheň*), mená miesta na *-áreň*, slová francúzskeho pôvodu na *-ž* a vôbec slová abstraktného významu. Z názvov osôb ženského pohlavia sú to len slová *mať*, *mater*, *neter* a z názvov zvierat slová *voš*, *myš*, *laň*, *labuť*, *hus*. Naproti tomu slová mužského rodu sú názvami osôb, zvierat, vecí, najmä konkrétnych. Vyskytujú sa aj abstraktá, ale netvorí také vyhradené, slovotvorne vymedzené skupiny ako pri ženskom rode.

Otázka určenia rodovej príslušnosti zemepisných názvov, pomnožných podstatných mien a neohybných substantív cudzieho pôvodu si vyžaduje osobitnú pozornosť. Týmto skupinami slov sme sa tu nezaoberali. Rodom zemepisných názvov, najmä pomnožných, sa zaoberal E. Pauliny (1954), L. Dvonč (1972/73, 1974) a i.

Otázka rodovej príslušnosti slov spolu s otázkou vidu a zvrtných slovies patrí z hľadiska cudzieho používateľa nášho jazyka k najťažším partiám slovenskej morfológie. Ale existencia slov s oslabeným povedomím rodu pri slovách so spoluhláskovým zakončením (napr. *výzbroj*, ž., *výstroj*, m., *piadť*, ž., *moč*, m., porov. F. Miko, 1962, s. 27), rodová homonymia (*súš* m. i ž., *zver* m. i ž., porov. Morfológia, 1966, s. 133), rodové dublety (*náruč*, ž. — *náručie*, s., *moľ*, m. — *moľa*, ž., Miko, 1962, s. 33), dvojrodovosť (*obyčaj*, ž., — *obyčaj*, m., *chlapčisko*, s. — *chlapčisko*, m., Kočiš, 1966, s. 306), to sú javy, ktoré poukazujú na to, že ani pre slovenského používateľa nie je otázka rodovej príslušnosti slov vždy taká samozrejmalá a jednoznačná.

Literatúra

Gramatické dielo Antona Bernoláka. Red. J. Pavelek. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964.

DVONČ, L.: Rod pomnožných miestnych názvov v spisovnej slovenčine. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 19, 1972/73, s. 198–202.

DVONČ, L.: Rod pomnožných miestnych názvov na *-y* a *-e* v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974, s. 76–87.

HATTALA, M.: Mluvnica jazyka slovenského. 1. vyd. Pešť, nákladom V. Lauffera 1864.

HORECKÝ, J.: Model gramatického rodu v západoslovanských jazykoch. Jazykovedný časopis, 17, 1966, s. 3–12.

KOČIŠ, F.: Gramatický rod augmentatív na *-isko/-sko*. Slovenská reč, 33, 1966, s. 300–307.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 18–57.

MISTRÍK, J.: Retrográdny slovník slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1976.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1986, s. 129–137.

PAULINY, E.: Rod pomnožných mien v spisovnej slovenčine. In: Studie a práce lingvistické. 1. Red. J. Bělič et al. Praha, Nakladatelství ČSAV 1954, s. 154–161.

Július Rybák

O SLOVÁCH TYPU PÄTDENNÝ A PÄTDŇOVÝ, PÄTÝŽDENNÝ A PÄTÝŽDŇOVÝ

Pri čítaní článku F. Kočiša *Sémantická diferenciacia prídavných mien typu pätdenný a pätdňový* (Slovenská reč, 43, 1978, s. 178–181) sme mali ako ešte nikdy pocit, že nám autor „vyfúkol tému pred nosa“. Zostáva nám preto len podporiť závery Kočišovho rozboru, prípadne doplniť ich o niektoré pozorovania.

1. Fungovanie slov typu *pätdenný* a *pätdňový* jednoznačne naznačuje, že je medzi nimi rozdiel sémantický, že teda nejde o dublety. Pri čítaní článku L. Dvonča (1978) sa nám automaticky vybavilo spojenie *Jedol som dvojdňový chlieb*, v ktorom nám rečový cit bráni použiť slovo *dvojdenný*. Podobne: *Čítal som týždňové noviny* (noviny z 5. apríla som čítal 12. apríla); tu sa síce dá použiť aj prídavné meno *týždenné*, ale jedine vo význame „vychádzajúce každý týždeň“.

2. Postup našich úvah pri komentovaní Dvončovho článku sa zhodoval s F. Kočišom aj v tom, že sme za ich východisko zvolili tvarovú „anomáliu“. Ak L. Dvonč dokázal, že odvodeniny s časťou *-dňový* a *-denný* tvoria úplnú paradigmu párových tvarov (a doplnil tak „biele miesta“, ktoré sú v Slovníku slovenského jazyka) a ak jedinou výnimkou z tejto paradigmy sú slová *celodenný* a *každodenný*, nemajúce svoje náprotivky **celodňový*, **každodňový*, potom treba hľadať príčinu tejto anomálie. Absencia foriem *celodňový*, *každodňový* na pozadí úplnej pravidelnosti obidvoch radov typu *pätdenný* – *pätdňový* (najmä ak obidve formy existujú na najabstraktnejšej úrovni – v systéme opytovacích zámen: *koľkodenný?* *koľkodňový?*) musí byť vnútorne motivovaná. Kočišov rozbor môže vlastne poslúžiť ako výstižný a názorný školský príklad jedného z postupov lingvistickej analýzy, keď asymetria tvarov signalizuje významovú (akokoľvek na prvý pohľad nezbadateľnú) motiváciu.

3. Výstižná je Kočišova definícia sémantickej diferenciacie obidvoch radov skúmaných slov, „ktorá sa prejavuje v protiklade duratívnosti čiže trvania niečoho istý čas (istý počet dní) a existenciálnosti čiže (existenč-

ného) stavu niekoho alebo niečoho z hľadiska veku (vyjadreného istým počtom dní)“ (Kočiš, 1978, s. 181). Pracovne sme si túto opozíciu definovali výrazmi „X dní trvajúci“ ↔ „X dní starý“.

4. Zhodne s Kočišom sme zaradili do súboru skúmaných slov aj spojenia s prídavným menom *týždňový* – *týždenný* – s presvedčením, že tu platí tá istá sémantická diferenciácia ako pri slovách *päťdňový* – *päťdenný*. Dúfali sme, že Slovník slovenského jazyka potvrdí náš predpoklad a zafixuje rozdielne významy slov *týždňový* – *týždenný*. Z toho sme potom chceli prejsť (ako zo základu) aj k rozboru opozícií typu *päťdňový* – *päťdenný*, ale materiál SSJ je neúplný. Istý náznak významového rozlíšenia týchto slov môžeme však vyčítať aj z ich nedokonalého opisu v SSJ: slovo *týždňový* sa totiž pri sémantizácii slova *týždenný* vyskytuje len v prvom význame („trvajúci týždeň“); vo význame „každých sedem dní opakovaný“ sa neuvádza.

5. K tomu sme si pri pôvodnom koncipovaní článku poznamenali: To zodpovedá aj nášmu rečovému cíteniu: dovolenka môže byť týždenná i týždňová, mzda týždenná i týždňová a pod. Ak však kontext dovoľuje realizáciu významov „týždeň trvajúci“ a „týždeň starý“ rovnako, automaticky sa nám táto dvojica slov rozlíši: *týždenný* = „týždeň trvajúci“; *týždňový* = „týždeň starý“. V takýchto prípadoch treba dať prednosť spojeniu *týždenný* *listok na cestovanie* (*týždňový* je ten, ktorý sme si kúpili pred týždňom), *týždenné* *chýry* (*týždňové* sú chýry spreď týždňa).

Odcitovali sme túto pasáž preto, lebo sa v nej naznačujú isté rozdiely v ponímaní opozície slov *päťdenný* – *päťdňový* v Kočišovom a v našom rozbere. Podľa F. Kočiša tu ide o ekvipolentnú opozíciu (ak správne usudzujeme na základe celkového ladenia príspevku), čo prakticky znamená, že sa významy týchto slov nekrižia (a nemôžu byť teda v nijakom texte navzájom zameniteľné); podľa nášho názoru je ich vzťah zložitejší, časťou svojej významovej štruktúry sa tieto slová prekrývajú. Len týmto prekrývaním a z toho vyplývajúcou vzájomnou zameniteľnosťou si možno vysvetliť, že autori, ktorí doteraz o týchto slovách písali (včítane príslušných autorov SSJ), dostatočne nepostrehli významový rozdiel medzi nimi.

6. Pri uvažovaní o type opozície slov *päťdenný* – *päťdňový* sme vychádzali z toho, že existujú situácie, keď je nepoužiteľnosť slov s časťou *-denný* jasná: tam, kde ide o význam „X dní starý“, napr.:

Dospelý vyvoláva prvý úsmev asi u 5–6týždňového dieťaťa. (L. Klindová – E. Rybárová) – Osemtýždňové a štrnásťtýždňové jatočné kurčatá s jemným mäsom, vykŕmené do váhy 1–2 kg, sa nazývajú brojlerý – ... pričom sa na 1 m dĺžky umiestňuje najviac 13 *jednodňových* kurčiat ľahkého plemena a 10–12 *jednodňových* kurčiat výkrmových plemien. – Brojlerová morka je morka na pečenie ... mladšia ako *štrnásťtýždňová*. – Mladá morka je staršia ako *šestnásť-*

týždňová a mladšia ako osemmesačná. — Káčatá staršie ako *osemtýždňové*. — Husi staršie ako *päťtýždňové*.

(Všetky príklady sú z knihy V. Petera a O. Pristaša *Výživa a kŕmenie hydiny*. Na naše prekvapenie sme tu však našli aj príklad: *Týždenné kurčatá spotrebujú za deň 28 g vody*.)

Považujeme teda za dokázané, že v sémantickej štruktúre dvojice slov *päťdenný* — *päťdňový* sú slová s časťou *-dňový* bohatšie o príznak „veku“.

Bude taká jasná aj nepoužiteľnosť slov typu *päťdňový* tam, kde ide o význam „X dní trvajúci“ (ktorý bežne vyjadruje slovo *päťdenný*)? Podľa F. Kočiša (ak správne dedukujeme) áno, podľa nášho názoru nie.

Š. Michalus (1976, s. 319) v svojej poznámke odporúčal pracovníkom odboru školstva Okresného národného výboru v Považskej Bystrici i všetkým používateľom spisovného jazyka používať podobu *šesťdňový* aj v pomenovaní medzinárodných motocyklových pretekov, teda *Medzinárodná šesťdňová motocyklová súťaž*. Š. Michalus teda radí uprednostňovať tvar *šesťdňový* (uprednostňovať neznamená vylúčiť náprotivok) tam, kde by malo byť jedine možné *šesťdenný*, pretože ide jasne o význam „6 dní trvajúci“. Že by sa tak mylil?

7. K Michalusovmu odporúčaní sme si pri koncipovaní článku poznamenali: „Ak je pravda, čo M. tvrdí (a ja to cítim tak isto), že vo význame trvania z dvoch možných tvarov (*šesťdňový* — *šesťdenný*) v súčasnom spisovnom jazyku sa uprednostňuje novšia podoba: *šesťdňový kurz*, *päťdňový pracovný týždeň*, *štvordňový zájazd*, *desaťdňová choroba* — tak tu nejde o nič iné ako o známú tendenciu (porov. opozíciu *kam* — *kde*) používať v neutralizačnej polohe nepríznakový člen namiesto príznakového.“

Slovom, zatiaľ všetko hovorí za to, aby sme opozíciu *päťdenný* — *päťdňový* považovali za privatívnu opozíciu s príznakovým členom *päťdenný*, ktorý sa v priaznivom kontexte môže nahrádzať nepríznakovým členom *päťdňový*. (Ponúka sa tu paralela s priestorovým systémom v spisovnej slovenčine, kde sú smerové slová príznakové a im zodpovedajúce slová označujúce miesto nepríznakové — porov. Rybák, 1974, s. 130; čo je v priestore smerovaním a miestom, to je v čase trvaním a „vekom“.)

Môžeme zhrnúť. Zastávame stanovisko, že slová typu *päťdenný* a *päťdňový* nie sú významové dublety a zároveň nie sú ani vo vzťahu ekvipolentnej opozície; ich vzťah definujeme ako privatívnu opozíciu s príznakovým členom *päťdenný*, ktorý vždy vyjadruje príznak časového trvania. Čo platí o vzťahu slov typu *päťdenný* — *päťdňový*, platí aj o slovách *týždenný* — *týždňový* a naopak.

Literatúra

DVONČ, L.: Prídavné mená s časťou *-denný* a *-dňový*. Slovenská reč, 43, 1978, s. 127–128.

KOČIŠ, F.: Sémantická diferenciácia prídavných mien typu *päťdenný* a *päťdňový*. Slovenská reč, 43, 1978, s. 178–181.

MICHALUS, Š.: Šesťdňový, alebo šesťdenný? Kultúra slova, 10, 1976, s. 319.

RYBÁK, J.: Poznámky o systéme priestorových predložiek v slovenčine. Jazykovedný časopis, 25, 1974, s. 128–141.

SPRÁVY A POSUDKY

K významnému životnému jubileu Eugena Jónu

V druhej polovici februára 1979 (nar. 20. 2. 1909) sa na zaslúženom odpočinku dožíva sedemdesiatich rokov prof. PhDr. Eugen Jóna, CSc., býv. pracovník Maticy slovenskej a neskôr vedecký pracovník Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV, dlhoročný hlavný redaktor a dosiaľ člen redakčnej rady časopisu Slovenská reč. Zásluhy Eugena Jónu o prehĺbené poznanie slovenského jazyka, jeho vývoja v minulosti i jeho súčasných vývojových tendencií, o organizáciu jazykovedného výskumu v slovakistike i o výchovu mladých adeptov lingvistiky a stoviek stredoškolských učiteľov slovenčiny zhodnotili viacerí slovenskí jazykovedci pri jeho predchádzajúcich životných jubileách. Životné osudy E. Jónu a jeho mnohostrannú výskumnú, pedagogickú i organizačnú činnosť výstižne charakterizoval najmä V. Blanár pri jubilanťovej šesťdesiatke v dodatku k Jónovmu zborníku (Jazykovedné štúdie 11, 1971, s. 1–5).

Po svojej šesťdesiatke pokračoval E. Jóna vo vedeckovýskumnej práci v oddelení dejín slovenčiny Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV až do konca r. 1976. Zúčastňoval sa na diskusiách o koncepcii Slovenského historického slovníka a na vypracúvaní ukážkových hesiel, detailne študoval slovníkový materiál zo štúrovskeho obdobia, skúmal archívne dokumenty k dejinám slovenčiny, najmä zo štúrovskeho a martinského obdobia a pokračoval v práci na príprave komentovaného vydania Štúrovej Nauky reči slovenskej. Slovenská jazykoveda od neho očakáva, že túto závažnú editorskú prácu v najbližšom čase dokončí.

Z publikačnej činnosti Eugena Jónu v ostatných desiatich rokoch treba osobitne spomenúť jeho spoluautorstvo na dvoch vysokoškolských učebniciach. Učebnica *Čeština* (Bratislava, SPN 1972) je paralelou obdobnej učebnice *Slovenština* (Praha, SPN 1964), na vypracovaní ktorej sa E. Jóna tiež zúčastnil. Oveľa väčší význam má učebnica *Dejiny spisovnej slovenčiny II* (Bratislava, SPN 1974). Eugen Jóna do nej spracoval obsahlu kapitolu o tzv. martinskom období (roky 1875–1918). Je to prvý podrobnejší náčrt vonkajších i vnútorných dejín slovenského spisovného jazyka v uvedenom časovom úseku. Autor tu výstižne zhodnotil aktívny podiel viacerých spisovateľov a kultúrnych činiteľov na utváraní spisovnej slovenčiny v poslednom štvrtstoročí minulého a v prvých dvoch desaťročiach nášho storočia. Je to výsledok autorovho viacročného pramenného výskumu, v ktorom aj v súčasnosti pokračuje. Patrí dnes medzi najlepších znalcov vonkajších dejín spisovnej slovenčiny.

Okrem kapitol v uvedených dvoch učebniciach publikoval E. Jóna niekoľko zasvätených štúdií o zástoji jednotlivých významných osobností pri formovaní spisovnej slovenčiny (o Jurajovi Palkovičovi a jeho slovníku, o M. M. Hodžovi, Jozefovi Škultéty, Martinovi Hattalovi, Jaroslavovi Vlčkovi, o Viktorinovej gramatike, o Samuelovi Czamblovi a i.). Podnetné sú jeho recenzie slovakistických publikácií, ako aj jeho príležitostné príspevky. Aktívne sa zúčastňuje na vedeckých konferenciách a na diskusiách v Slovenskej jazykovednej spoločnosti.

U dr. Eugena Jónu si vážime okrem jeho pracovitosti aj vzácne osobné vlastnosti: skromnosť, altruizmus, porozumenie pre prácu a názory kolegov a spolupracovníkov, ochotu pomôcť, kde a komu treba. Pri jeho významnom životnom jubileu mu želáme dobré zdravie, životnú pohodu a úspešné zavŕšenie rozpracovaných prác s tvorivým zužitkovaním jeho rozsiahlych vedomostí z dejín slovenčiny.

Š. Peciar

Súpis prác prof. Eugena Jónu za roky 1969–1977

Táto bibliografia nadväzuje na Súpis prác prof. Eugena Jónu za roky 1934–1968 od L. Dvonča, ktorý vyšiel v Slovenskej reči, 34, 1969, s. 5–13. K predchádzajúcemu súpisu uvádzame doplnky.

a) Doplnky k bibliografii za roky 1934–1968

1940

Štylistika a slovník pri vyučovaní slovenčiny. — Sborník profesorov Slovákov, 20, 1940/41, s. 36–38, nem. res. s. 38.

1946

Slovník spisovného jazyka slovenského. Zoš. 1–3. Zost. A. Jánošík — E. Jóna, 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1946. — Slovenská reč, 12, 1946, s. 129–131 (ref.).

J. Jesenský. Proti noci. Básne. Liptovský Svätý Mikuláš 1945. — Slovenská reč, 12, 1946, s. 128–129 (recenzia).

1948

Prechodníky. — Slobodný rozhlas, 4, 1948, s. 378.

1966

O gramatike v teórii a v školskej praxi. — In: K teórii vyučovania slovenského jazyka a literatúry. Red. K. Palkovič. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966, s. 165–166.

O význame príslovky *vše*. — In: Jazyková poradňa. 4. Red. G. Horák — J. Ružička. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966, s. 191–192. — Tamže: Radšej bežkom, ako 'bežky' (s. 261). — Pozor na výslovnosť zámen *tí*–*tie*! (s. 449–450).

1967

Diskusný príspevok na seminári o jazyku a štýle slovenskej publicistiky. — In: O jazyku a štýle slovenskej publicistiky. Bratislava, Zväz slovenských novinárov 1967, s. 161–162, (rozm.).

K názorom Svetozára Hurbana-Vajanského na spisovnú slovenčinu. — Slovenská literatúra, 14, 1967, s. 175–177.

Poznámky k základným prejavom. — In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 78–79 (diskusný príspevok na konferencii o kultúre spisovnej slovenčiny, konanej v dňoch 5.–7. 12. 1966 v Smoleniciach).

1968

- Päťdesiate výročie vzniku ČSR a päťdesiat rokov slovenčiny na našich školách. — Slovenský jazyk a literatúra v škole, 15, 1968/69, s. 42 (odpoveď na otázky v anketе).
- K článku J. Matejčika Identita pojmu ako základ synonymických vzťahov. — Slovenská reč, 33, 1968, s. 328.
- Mládza a otava. — In: Jazyková poradňa. 5. Red. G. Horák — J. Ružička. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 44–45.

b) Bibliografia za roky 1969–1977

1969

Prídavné mená k miestnym názvom. — Kultúra slova, 3, 1969, s. 12–16.

- O nových úlohách slovenskej jazykovedy. — Slovenská reč, 34, 1969, s. 321–326.
- Učebné texty slovenského jazyka pre 1. ročník gymnázií. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969. 8°. 154, [1] s. (spoluautor).
- J. Oravec, Slovenské predložky v praxi, Bratislava 1968. — Slovenská reč, 34, 1969, s. 187–189 (recenzia).
- Životné jubileum Štefana Tóbika. — Slovenská reč, 34, 1969, s. 104–106 (k 60. nar.).
- Za Želmírou Gašparíkovou. — Slovenská reč, 34, 1969, s. 176–177.

1970

- Profesor Juraj Palkovič a jeho slovník. — Slovenská reč, 35, 1970, s. 321–331.
- Účasť M. M. Hodžu pri formovaní spisovnej slovenčiny. — Slovenská reč, 35, 1970, s. 65–68, 134–141, 199–205.
- Jozef Škultéty ako jazykovedec. — In: Jozef Škultéty (1853–1948). Zborník z vedeckej konferencie Ústavu slovenskej literatúry SAV a Literárneho archívu Matice slovenskej v dňoch 23. a 24. mája 1968 v Turč. Tepliciach. Red. M. Kocák. Martin, Matica slovenská 1970, s. 141–148.
- Spisovný a miestny úzus vlastných mien. — In: Zborník materiálov zo sympózia o teoretických a metodologických otázkach onomastiky a II. slovenskej onomastickej konferencie v Nitre 22.–24. mája 1969. Red. Š. Krištof. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970, s. 139–142.
- Diskusný príspevok na VI. medzinárodnom zjazde slavistov, konanom v dňoch 1.–13. 8. 1968 v Prahe. — In: Akta sjezdu. 1. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1970, s. 209–210.
- Ján Mihál (1891–1969). — Slovenská reč, 35, 1970, s. 50–51 (nekrológ).
- Za profesorom Štefanom Tóbikom (1909–1969). — Slovenská reč, 35, 1970, s. 57–58.
- Jozef Koreň (1888–1969). — Slovenská reč, 35, 1970, s. 58 (nekrológ).
- Michal Miloslav Hodža (1811–1870). — Pravda na víkend, 3, 1970, č. 13, s. 7. — Tamže: Peter Tvrdý (1850–1935) (č. 27, s. 4).

1971

- Život a dielo Martina Hattalu. — In: Martin Hattala. 1821–1903. Materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Pripravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov gymnázia v Trstenej 1971, s. 12–24.
- Otázky spisovnej slovenčiny u mladého Jaroslava Vlčka. — Slovenská reč, 36, 1971, s. 337–348.

- Je pravda, že ... — In: 1000 poučení zo spisovnej slovenčiny. Red. G. Horák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 98. — Tamže: Mládza a otava (s. 149–150). — Okrem iného (s. 183–184). — Priať, želať, žičiť (s. 232). — Ten, tí, tie (výslovnosť) (s. 296). — Vše (s. 326).
- Bibliografia Martina Hattala. — In: Martin Hattala. 1821–1903. Materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Prípravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov gymnázia v Trstenej 1971, s. 25–28.
- Za Jozefom Vavrom. — Slovenská reč, 36, 1971, s. 46 (nekrológ).
- Za A. Jánošíkom a Belom Letzom. — Nedeľná Pravda, 4, 1971, č. 50, s. 6 (nekrológ).
- Slovenský jazykovedec Martin Hattala. — Matičné čítanie, 4, 1971, č. 24, s. 4.

1972

- Martin Hattala. — In: M. Kudělka a Z. Šimeček s kolektívom, Československá práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972, s. 144–146.
- Čeština. Vysokoškolská učebnica. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 8°. 241, 1 + 15, 1 s. obr. príl. (spoluautor).
- Diskusné príspevky. — In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6.–9. októbra 1965. Red. J. Horecký. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov pri SAV 1972 (rozmň.), s. 282–283.
- A. Popovič, Štrukturalizmus v slovenskej vede (1931–1949). Dejiny — texty — bibliografia, Martin 1970. — Slovenská reč, 37, 1972, s. 122–123 (ref.).
- J. K. Viktorin (1822–1874). — Nedeľná Pravda, 5, 1972, č. 19, s. 6.
- Anton Jánošík (1904–1971). — Slovenská reč, 37, 1972, s. 169–172 (nekrológ).

1973

- Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia. Ukážkový zošit. Red. S. Peciar, 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 8°. 354, [1] s. (spoluautor).
- M. M. Hodža a reforma slovenského spisovného jazyka. — In: K problematike slovenského romantizmu. Zborník z vedeckého seminára o M. M. Hodžovi a S. B. Hroboňovi, ktorý usporiadala Matica slovenská a Ústav slovenskej literatúry SAV 7. a 8. júna 1971 v Demänovskej doline. Red. E. Kostolná. Martin, Matica slovenská 1973, s. 63–75.
- Viktorinova gramatika a jeho názory na spisovný jazyk. — Slovenská reč, 38, 1973, s. 69–76.
- Výsledky formovania spisovnej slovenčiny vo Viktorinovej gramatike. — Slovenská reč, 38, 1973, s. 278–284.
- Teória slovenského spisovného jazyka a jeho kodifikácia na rozhraní 19. a 20. storočia (1875–1918). — In: Universitas Comeniana. Facultas Paedagogica Tyrnaviensis. Spoločenské vedy. Philologia. 3. Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. V. Betáková a i. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 15–45.

1974

- Dejiny spisovnej slovenčiny. 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 8°. 254, [3] s. (spoluautor).

Utváranie spisovného jazyka slovenského a Josef Jungmann. — In: Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Sborník věnovaný Universitou Karlovou k 200. výročí narození Josefa Jungmanna. Red. A. Jedlička et al. Praha, Universita Karlova 1974, s. 139–146.

Zjav slovanskej [!] jazykovedy a slavistiky. K sedemdesiatke profesora Jána Stani-slava. — Pravda, 12. 12. 1974, s. 5.

1975

Jozef Gregor-Tajovský a jeho reč. — Slovenská reč, 40, 1975, s. 71–80.

Jozef Ružička. 12. 1. 1916. — In: Kultúrno-politický kalendár 1976. Bratislava, Obzor 1975, s. 33–34.

1976

Spisovná slovenčina a Matica slovenská. — In: Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 139–159.

Štúrovo Nárečia slovenskuo. — Nedeľná Pravda, 9, 1976, č. 5, s. 6. — Tamže: Štúrovo ťažké rozhodovanie (č. 4, s. 6). — Ľudovít Štúr (1815–1856). Štúrova Nauka reči slovenskej (č. 13, s. 6).

1977

N. A. Kondrašov, Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny, Bratislava 1974. — Slovenská reč, 42, 1977, s. 50–54 (recenzia).

Historická schôdzka Tatrána v Čachticiach r. 1847. — Nedeľná Pravda, 10, 1977, č. 34, s. 6.

Redakčná činnosť

Redakčná činnosť v časopisoch: Slovenská reč, 34, 1969 – 35, 1970 (člen red. rady, hlavný redaktor), 36, 1971 – 42, 1977 (člen red. rady).

Zostavil L. Dvonč

KRÁL, A.: Slovenská výslovnosť. Hovorí autor a V. Záborský. Réžia V. Rusko. Bratislava, Opus 1978. 8 gramoplatní, 16 s., č. 91 18 0545–52.

Vydanie učebnej pomôcky slovenskej výslovnosti na platniach je v dejinách slovenskej jazykovedy historický čin. Prvý raz vo väčšom rozsahu sa siahlo po súčasnej modernej technike, jazykoveda — najmä v náuke o zvukovej stavbe a výslovnosti — sa odpútala od písaného záznamu. Pre náuku o výslovnosti je takéto odpútanie prirodzené.

Autor tejto pomôcky Á. Kráľ sa môže opierať do veľkej miery o výsledky vlastného výskumu, uložené najmä v Atlase slovenských hlások, ktorého je hlavným spoluautorom. Pravda, využíva aj ďalšie zistenia o slovenských hláskach, ku ktorým dospel pri ďalšom výskume.

Slovenská výslovnosť, o ktorej píšeme, má pomerne jednoduchú osnovu. Po výklade o základných ortoepických (a fonetických) pojmoch, ako je norma a kodifikácia, ortoepia a ortofónia, ale aj sám pojem hlásky, upozorňuje na jednotlivé fakty z ortofónie a ortoepie samohlások, potom skúma problematiku spoluhlások. To znamená, že popri výkladoch o jednotlivých samohláskach a spoluhláskach (a ukázkach ich správnej výslovnosti, ortofónie) venuje osobitnú pozornosť rytmickému kráteniu, výslovnosti dvojhlások. Pozoruhodné sú výklady o výskyte a výslovnosti rázu, ktorý autor právom označuje za výrazný ortoepický prvok, pravda, v zápornom zmysle, ako vlastne neslovenský element. Pri spoluhláskach takto skúma jednak izolované spoluhlásky a ich artikuláciu, ale zase venuje patričnú pozornosť rozličným javom pri spájaní spoluhlások v prúde reči: výslovnosť zdvojených spoluhlások, výslovnosť rozličných skupín spoluhlások. Podrobne poukazuje na asimiláciu spoluhlások a na ortoepické chyby vznikajúce jej nedodržiavaním.

Záver *Slovenskej výslovnosti* je venovaný rozboru prozodických vlastností. Tu autor správne zdôrazňuje úlohu prízvuku, s osobitným poukazom na problematiku prízvukovania jednoslabičných predložiek, ako aj melódie vety a fungovania pauzy.

Možno povedať, že *Slovenská výslovnosť* sa dotýka všetkých otázok slovenskej výslovnosti a podáva príklady — vo vzornej výslovnosti V. Záborského — na všetky výslovnostné javy. V mnohých prípadoch odhaľuje aj také vlastnosti hlások, ktoré si mnohí používatelia slovenčiny ani neuvedomujú, resp. na ktoré prídu až po vypočítaní *Slovenskej výslovnosti*. Týka sa to napr. štvorakého konsonantu *v*: autor tu na základe fonetických výskumov zisťuje, že v slovenčine jestvuje pernozubné *v* (slovo), pernoperné *u* (*dau*), pernozubné úžinové šumové *v* označované ako *w* (*wrana*) a ešte aj *f* (*fčera*). Rozlišuje sa dvojaké *j*, ktoré Á. Kráľ označuje ako trenú šumovú palatálnu spoluhlásku (v type *dvaja*) a polosamohlásku (v type *máj*).

O vhodnosti vyžadovať tieto jemné odtiene v kodifikovanej výslovnosti sa už dlhšie diskutuje v Ortoepickej komisii Jazykovedného ústavu L. Štúra a novšie aj v Slovenskej reči (porov. záporné stanovisko E. Paulinyho). Ako hlavná námietka sa uvádza fakt, že hovoriaci si tieto odtienky málokedy uvedomujú a že preto ani nerobia chyby. Podľa našej mienky nemožno pochybovať o správnosti fonetických zistení o jestvovaní a fungovaní týchto hlások, resp. ich variantov. Ale naozaj je na mieste otázka, či je nevyhnutné ich kodifikovať, keď ide o prípady, ktoré nie sú príznačné (ani v kladnom, ani v zápornom zmysle) pre typickú slovenskú výslovnosť.

Zdá sa totiž, že v každej ortoepickej kodifikácii sa predpisujú predovšetkým javy, ktoré sú pre ortoepiu daného spisovného jazyka najcharakteristickejšie, a pri tých javoch, ktoré za také nemožno označiť, pripúšťa sa značná voľnosť. Podľa našej mienky by takéto riešenie bolo primerané aj v súčasnej slovenskej spisovnej výslovnosti. Je tu však aj druhé riešenie, ktoré nastoľuje i Á. Kráľ v súvislosti s výslovnosťou mäkkého *l* v skupinách *le*, *li*, *lia*, *liu*. Ak sa totiž tu prikláňa k možnosti kodifikovať dvojakú výslovnosť — mäkké a polomäkké

l — mala by sa podobná zásada aplikovať aj pri kodifikovaní výslovnosti variantov *v* a *j*.

Tieto problémy, ktoré ostro vystupujú práve v súvislosti s Kráľovým kurzom správnej výslovnosti, nastroľujú aj ďalšiu otázku: Na základe čoho, akých poznatkov treba kodifikovať spisovnú výslovnosť. Je tu istá tradícia, opierajúca sa v pomerne malej miere o fonetické zistenia. Ale ak sa Á. Kráľ práve naopak pridržiava fonetických (prístrojových) zistení, treba v tom vidieť reakciu na prvý smer. Ako sme už naznačili, o správnom zistení nemožno pochybovať. Je tu však otázka, ktorá by sa pri kodifikácii výslovnosti nemala obchádzať, totiž otázka, či výslovnosť sa berie za základ fonetických rozborov. V Atlase slovenských hlások, o ktorý sa Á. Kráľ prirodzene opiera, skúmala sa výslovnosť piatich osôb (o ich kvalitách, profesii a krajom pôvodu sa nič nehovorí); Á. Kráľ neuvádza nijaké údaje o svojich objektoch. V každom prípade však pri ortoepickej kodifikácii treba vziať do úvahy väčší a reprezentatívny počet objektov, ak má byť dosah kodifikácie v spoločnosti skutočne taký ďalekosiahly, ako sa predpokladá pri každej kodifikácii.

Tieto poznámky sa týkajú vlastne všeobecnej problematiky ortoepickej kodifikácie, nie *Slovenskej výslovnosti* Á. Kráľa. Nemožno ich však obchádzať.

Pokiaľ ide o vlastný gramofónový kurz, treba znova konštatovať, že je to historický počin a že aj svojou metodickou stránkou znamená pokrok v úsilí o skvalitnenie vyučovania slovenského jazyka. Zdá sa však, že platne sú určené temer výhradne pre školy, lebo vyšli ako účelový náklad pre učebné pomôcky v Banskej Bystrici a na trh sa ani nedostali. To je iste škoda.

J. Horecký

SLAVÍČKOVÁ, E.: Retrográdní morfematický slovník češtiny. 1. vyd. Praha, Academia 1975. 648 s.

Retrográdný morfematický slovník češtiny (RMSČ) — výsledok viac ako desaťročnej samostatnej a nezvyčajne intenzívnej práce E. Slavičkovej — patrí do toho prúdu v aplikovanej lingvistike, najmä však v slavistike, ktorý sa začal formovať začiatkom šesťdesiatych rokov a ktorý v súvislosti s komplexným prístupom k skúmaniu dynamiky jazykového systému a k odhaľovaniu hlbkových mechanizmov jeho fungovania analyzuje všetky jazykové jednotky vybranej roviny (spravidla na úrovni celých slovníkov). Tak aj v RMSČ je morfémová stavba češtiny opísaná formou inventára koreňových, sufixálnych a prefixálnych morfém. V čom má však tento slovník — na rozdiel od tých retrográdných slovníkov, kde sa v podstate mechanicky (najnovšie s využitím počítačov) spätne radia slová ako celky a na rozdiel od derivačných alebo hniezdových slovotvorných slovníkov, kde sú slová zoskupené podľa identických koreňových morfém — aj svetové prvenstvo, je retrográdne usporiadanie morfém.

Rozsah analyzovaného materiálu v RMSČ je zhruba 64 000 slov (Česko-nemecký slovník J. Volného, doplnený z dvojdielného Česko-nemeckého slovníka H. Siebenscheina). Z Holubovho a Kopečného Stručného etymologického slovníka boli vybrané cudzie slová tak, aby pokryli základnú odbornú terminológiu

z dôležitých odborov a zároveň slovnú zásobu z dennej tlače a spoločenskej praxe. Takto zostavený heslár autorka konfrontovala so Slovníkom spisovného jazyka českého, z ktorého doplnila novšie výrazy a vynechala niektoré štylisticky príznakové slová (slangové, nárečové, silne expresívne, úzke odborné termíny a i.). Morfematicky rozčlenený materiál bol potom spracovaný na počítači ZPA-600 a predstavuje niekoľko hrubých zväzkov. Z tohto rozsiahleho materiálu sa v RMSČ publikuje: retrográdny slovník morfematicky členených slov (s. 113–506), inventárny slovník koreňových morfém vyčlenených zo súčasnej štylisticky neutrálnej slovnej zásoby češtiny so všetkými hláskovými variantmi, zoznam najfrekventovanejších koreňových morfém (s. 515–554), ďalej celkový zoznam jadrových sufixálnych morfém so všetkými variantmi, osobitne zoznam substantívnych, verbálnych, adjektívnych a adverbálnych jadrových sufixálnych morfém a osobitne zoznam sufixov ostatných slovných druhov, frekvenčné poradie najčastejších jadrových sufixálnych morfém podľa slovných druhov (s. 557–603), ďalej zoznam cudzích, domácich a expresívnych prefixálnych morfém, frekvenčné poradie najčastejších domácich prefixálnych morfém, zoznam dvojíc a trojíc domácich prefixálnych morfém (s. 607–621) a na konci je zoznam homografických koreňových morfém domácich i cudzích (s. 625–645). Prvú časť slovníka tvorí úvod, komentáre o štruktúre slovníka a o autorkinej teoretickej koncepcii morfematickej analýzy, všetko publikované aj v ruštine, angličtine a francúzštine (s. 11–109).

Slová v RMSČ sú usporiadané na každej strane do troch stĺpcov a každé je označené aspoň jedným z deviatich indexov: 0 – autosémantické slová domáceho pôvodu, 1 – synsémantické slová, 2 – slová zložené z viacerých morfém, 3 – autosémantické slová cudzieho pôvodu, 4 – vlastné mená, 5 – slová expresívnej povahy, 6 – homonymné koreňové morfémy a slová, 7 – eponymá, 8 – archaické slová, 9 – slová nejasného pôvodu, resp. slová s nejasnou morfémovou štruktúrou. Centrálné postavenie má index 0, ktorý označuje súčasnú slovnú zásobu autosémantických slov domáceho pôvodu, štylisticky neutrálnych, nezložených, všeobecných. Naopak, osobitné postavenie v sústave číselných indexov má index 6, slúžiaci na označenie rozličných prípadov homonymie. Významný je aj index 3, ktorý označuje prevzaté slová v slovnej zásobe češtiny, no zároveň signalizuje aj špecifickosť segmentácie cudzích slov. Autorka si nekládla za cieľ opísať morfémovú štruktúru alebo repertoár morfém cudzích slov, zisťovala iba ich podiel na slovnej zásobe češtiny a najmä problematiku kombinovania a pripájania domácich morfém s prevzatými (s. 15). Indexy vlastne označujú isté podmnožiny z celkového inventára skúmaných prvkov, v ktorých sa musia segmentačné procedúry modifikovať a adoptovať v závislosti od špecifiky vydelenej podmnožiny (štylistická platnosť slova, osobitosť vnútornej stavby, produktivnosť modelu atď.) tak, aby sa nenarušila teoreticky požadovaná jednoznačnosť a neprotirečivosť segmentácie. Výber analyzovaného materiálu a sústava indexov sú teda dôležitou metodologickou charakteristikou autorkinho prístupu. Zo skúmaného materiálu by sme vynechali iba vlastné mená, ktoré sa prakticky vo väčšine prípadov nečlenia.

Koncepcia morfémovej analýzy, vypracovaná autorkou v r. 1962–1968 a použitá pri vydeľovaní morfém v RMSČ, je založená na súčasnom rešpektovaní významového a výrazového hľadiska, metodologicky sa opiera o princíp opakovateľnosti ako východiskové kritérium analýzy a usiluje sa do istej miery o nezávislosť od postupov slovotvornej analýzy.

Dostačujúcou podmienkou na vyделение koreňovej morfémy je podľa E. Slavičkovej existencia aspoň jedného slova, kde sa vyделенý segment vyskytuje s rovnakou významovou platnosťou a rovnakou hláskovou podobou, pričom hlásková podoba sa môže aj líšiť (*knih-a*, *kníž-n-í* a pod.). Okrem týchto jednoznačných prípadov autorka vydeľuje koreňovú morfému aj vtedy, keď sa nedá oprieť o fakt opakovateľnosti istého útvaru, a to najmä vtedy, keď ostatné časti slova možno z významového a výrazového hľadiska identifikovať ako afixálne morfémy. Ide tu o známy prípad členenia slova *mal-in-a*, v ktorom sa koreň *mal-* vydeľuje ako reziduálny (zvyškový) na základe analógie so slovami *ostruž-in-a*, *jeřáb-in-a* a i., tvoriacimi ten istý model.

Jednoznačnú segmentáciu sťažuje aj strata „povedomia“ členiteľnosti slova (tzv. deetymologizácia), ako aj druhotné rozdelenie morfémoveho materiálu vnútri slova, čo má za následok zmenu členenia (tzv. perintegrácia). Napr. v slove *do-vol-e-n-á* možno podľa autorky vyčleniť prefix *do-*, pretože v súčasnej slovnej zásobe existuje minimálne jedno slovo s významovo rovnakou koreňovou morférou (*vy-vol-i-t*, *vol-b-a* a i.). Takto sa vyčleňujú prefixálne morfémy aj v tých prípadoch — a tých je väčšina! —, keď po oddelení prefixálnej morfémy zvyšujúca koreňová morféma je istým spôsobom defektná, viazaná, reziduálna, identifikovateľná len etymologicky. Napr. člení sa (*zá*)*sob-a*, pretože existuje (*o*)*sob-a*, (*pů*)*-sob-i-t* atď.; podobne aj pri hláskových alternáciách: *na-dš-e-n-í*, pretože existuje *pro-dch-nu-t*, *vý-dech* atď. Prefixálne morfémy autorka vydeľuje aj v tých prípadoch, keď vyделенý segment možno zaradiť do množiny analogicky štrukturovaných slov s rovnakou prefixálnou morférou, ktorej koreňová morféma má zreteľnú významovú platnosť: *po-šet-i-l-ý*, pretože existuje *po-bloud-i-l-ý*, *po-blázn-ě-n-ý* atď.

Nový je autorkin pojem tzv. jadrovej morfémy a tzv. rozširujúcich prvkov. Koreňová morféma *-věd-* je jadrovou koreňovou morférou v radoch *věd-a*, *věd-ě-t*, *do-věd-ě-t se* atď.; vo významových radoch (*s*)*věd(ě)-i-t* sa k nej pridávajú rozširujúce prvky (*s*) zľava a (*ě*) sprava. S touto sústavou autorka zoširoka pracuje pri členení zložených sufixálnych morfémy; tzv. rozširujúce prvky ešte ďalej špecifikuje na funkčné (*s* istým vzťahom k významu) a na prázdne (vzťah k významu chýba). Napr. existuje adjektívum *piv-n-í*, preto *-n-* v slove *piv-n-ic-e* je funkčný rozširujúci prvok; v slove *ves-n-ic-e* je však *-n-* prázdny rozširujúci prvok, lebo neexistuje **ves-n-í* a pod.

Niektoré sufixálne morfémy (najmä adjektívne *-n-*, *-l-* *-ov-*) strácajú v určitom morfémovej okolí svoju platnosť a stávajú sa rozširujúcimi prvkami inej jadrovej morfémy. V slove *vepř-ov-ý* je sufix *-ov-* samostatná adjektívna morféma, no v slove *vepř-ov-ic-e* sa stáva funkčným rozširujúcim prvkom jadrovej morfémy *-ic-* a pod. Ako funkčné rozširujúce prvky často vstúpiaú tematické vokály pri slovesách. Na základe dôsledného vydeľovania tematických vokálov sú v RMSČ zoskupené osobitne denominatíva a deverbatíva (*boh-at-ec*, *vlas-at-ec*, *chlup-ác* a pod. proti *za-j-a-t-ec*, *čes-á-č*, resp. *drž-á-tk-o* proti *kuř-át-k-o* a pod.).

Ako vidieť asďa aj z tohto malého počtu príkladov, autorka segmentuje slová „až k nejzazší hranici“ (s. 37), pričom sa neopiera iba o vnútornú štruktúru slova (dokonca ani o príslušnú slovnú čeľaď), ale predovšetkým o vzťahy k iným slovám — vyделенé segmenty porovnáva s ostatnými funkčne zhodnými útvarmi v jazyku; sama charakterizuje svoj prístup ako transcendentný (s. 36). Porov. napr. členenie slov *po-d-a-v-a-č-k-a*, *ná-dob-a*, *při-lb-a*, *mi-nou-ti*, *o-h-nu-tel-n-ý*, *za-č-a-t-ý*, *z-otav-e-n-á* a pod., resp. v prevzatých slovách *aut-or*,

brigád-a, leg-end-a, dia-lekt-ik-a, kar-i-ér-ist-k-a, in-valid-it-a, ana-lýz-a, As-ij-k-a atď.

E. Slavičková si vytýčila náročný cieľ: 1. oproti všeobecným a teoretickým prístupom k vymedzeniu morfémy (zväčša iba ilustratívnym) postavila premyslenú metodiku na vydeľovanie konkrétnych morfémy v reprezentatívnej slovnej zásobe češtiny; 2. proti zamieňaniu morfematickej analýzy slovo-tvornou analýzou – bežnému prv aj v našej lingvistike – zdôrazňuje samostatnosť morfematickej analýzy. Tento metodologicky vyhraný postup vychádza z pravidelnosti a systémovosti v organizácii a výbere jazykových prvkov, ktorá jestvuje bez ohľadu na to, či sú vydeľované segmenty samostatné morfémy alebo nie (strata bezprostrednej spojitosti istých segmentov vo výrazovom pláne so zodpovedajúcim korelátom v obsahovom pláne). Hoci v autorkinej teoretickej koncepcii sa berie stály ohľad aj na významovú zložku, aj na výrazovú zložku, nazdávame sa, že v mnohých prípadoch jej členenia (najmä pri prevzatých slovách a potom v slovách, kde koreňovú morfému zastupuje iba jedna hláska) je tento vzťah výrazne potenciálny. Autorka vlastne vydeľuje minimálne štruktúrne relevantné segmenty, teoreticky oprávnené pre jej typ analýzy. Z iného metodologického pohľadu by sa dalo namietať predovšetkým proti chápaniu bilaterálnosti vydeľovaných segmentov. Po odôvodnenom oddeľovaní morfemovej a slovo-tvornej analýzy chápu sa totiž najnovšie obidva postupy komplementárne, pričom táto komplementárnosť je postavená na dôslednom zachovávaní špecifickosti obidvoch analýz a vzájomnom využívaní ich výsledkov. Dôsledne sa pracuje so slovnodruhovou charakteristikou všetkých morfémy a skúmajú sa ich rekatégorizácie, modifikácie a transpozície, morfonologické zmeny slovného tvaru pri prechode z hĺbkovej štruktúry do povrchovej štruktúry sa chápu ako významný štruktúro-sémantický indikátor generatívnych procesov, popri morfémach sa vydeľujú aj ich formálne ekvivalenty (tzv. submorfy u niektorých bádateľov) atď.

Špeciálne slovníky – morfematické, derivačné, hniezdové – okrem svojho praktického využitia v strojovej lingvistike a informatike sú vlastne kvalitatívne novým rozvíjaním teórie jazyka. Stanovenie jednoznačných a neprotirečivých procedúr (segmentačných, identifikačných, klasifikačných, motivačných atď.) na členenie stotisícových súborov prvkov s odchodnou štylistickou platnosťou, produktívnosťou, pôvodom, stavbou atď. si vyžaduje pristupovať k skúmaniu synchrónnej štruktúry jednotiek komplexne, posudzovať javy vo viacerých rovinách, adekvátne interpretovať ich vzájomné prechody. Z tohto hľadiska je aj Slavičkovej *Retrográdný morfematický slovník češtiny* pozoruhodným príspevkom do teórie i praxe modernej jazykovedy.

J. Bosák

Podnetná a užitočná publikácia

V súčasnosti priťahuje pozornosť jazykovedcov socialistických krajín vypracovanie marxistickej teórie spisovného jazyka. V socialistickom spoločenstve ide, pravdaže, prevažne o vypracovanie teórie slovanských spisovných jazykov. Z toho vychádza, že pri koncipovaní základných metodologických postulátov marxistickej jazykovedy je potrebná širšia medzinárodná spolupráca. Cieľom ta-

kejšto spolupráce je vypracovať teóriu spisovných jazykov (a v širšom zábere i národných jazykov a jazykovej kultúry), ktorá by presvedčivo dokumentovala schopnosť spisovného jazyka pružne reagovať na požiadavky spoločenskej praxe, na narastajúce potreby rozličných komunikačných kontaktov v oblasti ekonomickej, sociálnej, kultúrnej a pod.

Mnoho organizačnej a vedeckovýskumnej práce venujú vzťahu medzi spisovným jazykom a jeho nositeľmi, opierajúc sa o marxisticko-leninskú podstatu tohto vzťahu, sovietski jazykovedci. Preto s uznaním treba konštatovať, že v minulom roku vyšiel v slovenskom preklade zborník prác sovietskych lingvistov (niektoré štúdie boli uverejnené aj v časopise *Kultúra slova*) pod názvom *Spisovný jazyk a jazyková kultúra* (Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1978. 112 s.).

O aktuálnej potrebe štúdií sovietskych jazykovedcov pre dnešok sa hovorí v úvode slovenského vydania, ktorý napísal J. H o r e c k ý. Okrem iného autor konštatuje: „Zdá sa, že nadišiel čas pre typologické skúmanie teórie spisovného jazyka, ale nadišla aj potreba vyabstrahovať z jestvujúcich teórií to všeobecné, čo by mohlo byť základom pre budovanie všeobecnejšie platnej teórie spisovného jazyka“ (s. 5).

Stručne načrtujeme základnú problematiku jednotlivých štúdií.

F. P. Filin v štúdiu *O štruktúre súčasnej spisovnej ruštiny* poukazuje na variantnosť jej prvkov (lexikálna a štylistická dynamickosť) ako na dôležitý predpoklad rozvoja jazyka (s. 15) a popri inom na príznačnú prísnu normatívnosť, ktorá je v regulovanom (spoločnosťou kontrolovanom) pohybe. Autor sa skepticky stavia k pomenovaniu štandardný jazyk (najmä v oblasti ruského spisovného jazyka), z čoho nepriamo vyplýva Filinov „tlak“ na kategorické uplatňovanie spisovnej normy v každej oblasti spoločenského života.

Štúdia *Spisovný jazyk a štandardnosť* I. K. Bilodida sa v úvode zaoberá pojmami spisovnosť, národný jazyk a štandardný jazyk. I. K. Bilodid pojmy národný jazyk a štandardný jazyk nekladie na jednu rovinu, nestotožňuje ich (touto problematikou sa v pomeroch slovenského jazyka najviac zapodieval J. Horecký). Rozoberá situáciu v ukrajinskom spisovnom jazyku (dotýka sa všetkých jazykových rovín) a naznačuje vzťah ukrajinčiny k ruštine.

V úzkom súvisi so základnými zákonmi marxistickej dialektiky sleduje vývin jazyka V. M. Brachnov. Na pozadí filozofických kategórií predkladá základné postuláty rozvoja jazyka a reči, ktoré treba skúmať z vnútrojazykových a mimojazykových hľadísk. Ukazuje sa, že mimojazykové činitele „vnášajú“ do vývinu jazykovej štruktúry (cez myslenie) mnohé dôležité momenty, a tak podporujú vnútrojazykové zákonitosti. Tým autor dáva najavo, že vnútrojazykové a mimojazykové činitele sú v dialektickej spätosti. Cenné sú jeho poznámky o bilingvizme z hľadiska diachronie a synchronie.

Rečový akt neobsahuje iba jazykové (slovné) prostriedky, hoci ich chápeme ako prvotné prejavy myšlienkového procesu človeka. Slovnú informáciu (jazykový kód) sprevádzajú aj parajazykové (nejazykové) činitele, napr. gesto, mika, pohyb tela. Tieto úvahy nájdeme v podnetnej štúdiu G. V. Kolšanského *Funkcie parajazykových prostriedkov v jazykovej komunikácii*. Rozdiel medzi parajazykovými, presnejšie paralingvistickými a extralingvistickými prostriedkami G. V. Kolšanskij vidí predovšetkým v „zásahu“ ich funkcií do konkrétneho rečového aktu (výpovede) — využívajú sa v ňom paralingvistické prostriedky, a do celkového jazykového systému (pôsobia naň viac extralingvistické, teda mimojazykové činitele v plnom zmysle slova).

L. P. Krysin sa zaoberá otázkami sociálnych predpokladov jedinca (územnej, vekovej, profesionálnej, vzdelanostnej povahy), ktoré vplývajú na výber jazykových prostriedkov a ich variantov v rečovom akte (najmä v oblasti štylistickej diferenciacie). Výskum uskutočnil pomocou zaujímavo zostaveného dotazníka.

L. B. Nikoľskij v štúdií *O predmete sociolingvistiky* chápe jazykovedu ako integrálnu disciplínu, zahrnujúcu intralingvistiku (je to doteraz najviac skúmaná oblasť vnútorných teoretických základov, zákonitostí, vzťahov a systému jazyka), filozofiu jazyka, psycholingvistiku a sociolingvistiku. Pozastavuje sa pri termíne sociolingvistika a konštatuje, že podaktorí bádatelia ho redukujú iba na výskumnú oblasť, iní ho zase pokladajú za jazykovedu v plnom zmysle slova, a tak zveličujú význam sociolingvistickej disciplíny. Podľa L. B. Nikoľského sociolingvistika je osobitná disciplína jazykovedy s vlastným predmetom skúmania, ktorej metodologickým základom je historický materializmus.

Druhá časť zborníka je venovaná otázkam z oblasti jazykovej kultúry. Ich autormi sú L. I. Skvorcov: *Práce o kultúre ruského jazyka*; M. Pylinskij: *O kultúre reči na Ukrajine* a A. E. Michnevič: *Problémy jazykovej kultúry v Bielorusku*.

Uvedené práce svedčia o veľkej starostlivosti a preventívno-výchovnej práci sovietskych jazykovedcov v oblasti jazykovej kultúry.

Na záver treba dodať, že za každou štúdiou autori uvádzajú veľmi užitočný bibliografický prehľad sovietskej a zahraničnej literatúry, ktorá sa dotýka sledovanej problematiky.

F. Ruščák

ROZLIČNOSTI

Ratvaj – do Ratvaja. – V Prešovskom okrese je obec Ratvaj. Podľa Slovníka slovenského jazyka VI, s. 221 (SSJ), je miestny názov *Ratvaj* ženského rodu: *Ratvaj*, -e ž. V miestnom úze a v blízkom okolí sa tento názov skloňuje ako podstatné meno mužského rodu: *do Ratvaja*, *k Ratvaju*, *cez Ratvaj*, *v Ratvaji*, *za Ratvajom*. Na prešovskej autobusovej stanici hlásia, že autobus *do Ratvaja* je už pristavený... Ukazuje sa teda, že miestny názov *Ratvaj* bude treba aj v spisovnej slovenčine pokladať za podstatné meno mužského rodu a skloňovať ho pravidelne podľa vzoru stroj. V súčasnej spis. slovenčine sa takto zaraďujú aj iné miestne a zemepisné názvy s takýmto zakončením; napr.: *Cabaj* – *do Cabaja*, *Čataj* – *z Čataja*, *Harhaj* – *od Harhaja*, *Havaj* (obec na východnom Slovensku i spolkový štát USA) – *z Havaja*, *Bombaj* – *do Bombaja*, *Bachčisaraj* – *z Bachčisaraja*, *Altaj* – *od Altaja*, *Tokaj* – *z Tokaja*, *Sinaj* – *od Sinaja*, *Paraguaj* – *z Paraguaja*, *Uruguaj* – *od Uruguaja*, *Changaj* – *z Changaja*, *Dunaj* – *do Dunaja* a pod.

Nazdávame sa, že zaradenie názvu *Ratvaj* medzi substantíva ženského rodu vyplynulo z doteraz nejednotnej kodifikácie rodu podstatných mien zakončených na -aj. Uvedieme o tom krátky prehľad.

V príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny je rozkolísanosť v gramatickom rode aj pri všeobecnom podstatnom mene *zvyčaj*. Podľa SSJ V (1965, s. 779) je podstatné meno *zvyčaj* mužského i ženského rodu: *zvyčaj*, -a m. i *zvyčaj*, -e ž. V Pravidlách slovenského pravopisu (11. vyd.) sa podstatné meno *zvyčaj* hodnotí ako substantívum mužského rodu. J. Mistrík v Retrográdnom slovníku slovenčiny (s. 290) hodnotí podstatné meno *zvyčaj* ako substantívum mužského i ženského rodu (zaraďuje ho do vzoru stroj i dlaň). Niektoré všeobecné podstatné mená s týmto formálnym zakončením sa v minulosti hodnotili ako substantíva mužského rodu, postupom času sa začali kodifikovať ako substantíva ženského rodu. Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1931 kodifikovali napr. podstatné meno *kročaj* (s. 162) ako substantívum mužského rodu: *kročaj*, -a, m. Ako substantívum mužského rodu kodifikovali podstatné meno *kročaj* aj Pravidlá z r. 1940 (s. 234): *kročaj*, -a, m. SSJ I (1959, s. 776) hodnotí substantívum *kročaj* ako knižné slovo, ale ženského rodu: *kročaj*, -e ž. Aj podľa Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1971, s. 205, je podstatné meno *kročaj* ženského rodu: *kročaj*, -e, ž. Pri podstatnom mene *obyčaj* kodifikovali Pravidlá z r. 1931, s. 201, dvojaký gramatický rod – ženský i mužský: *obyčaj*, -e, ž. i -a, m. Pravidlá z r. 1940, s. 283, pri podstatnom mene *obyčaj* kodifikovali už iba ženský gramatický rod: *obyčaj*, -e, ž. SSJ II (1960, s. 463) pri hesle *obyčaj* uvádza pádové prípony G. sg. i pl. -e, -í ž., ale v zátvorke sa uvádza, že zriedkavo sa používa i *obyčaj*, -a, -ov m. Pravidlá z r. 1971, s. 251, pokladajú podstatné meno *obyčaj* za substantívum ženského rodu. Ženský rod podstatného mena *obyčaj* zdôrazňuje A. Zauner v Praktickej príručke slovenského pravopisu (2. vyd., s. 294). J. Oravec – V. Laca v Praktickej príručke slovenského pravopisu pre školy

(1. vyd., 1973, s. 361) hodnotia substantívum *obyčaj* ako podstatné meno ženského rodu.

Z krátkého prehľadu vidíme, že pri niektorých všeobecných podstatných menách zakončených na *-aj* sa menila kodifikácia gramatického rodu. Aj pri miestnom názve *Ratvaj* v SSJ VI navrhujeme zmeniť kodifikáciu gramatického rodu. Miestny názov *Ratvaj* treba v súčasnej spisovnej slovenčine pokladať za substantívum mužského rodu a skloňovať ho podľa vzoru stroj: *Ratvaj* – do *Ratvaja* – k *Ratvaju*, cez *Ratvaj* – v *Ratvaji* – za *Ratvajom*.

J. Jacko

Anglia – lindyš – fajlindyš. – Pri interpretácii historických textov sa často stretáme s názvami dávno zaniknutých reálií, ktorých výklad robí ťažkosť.

Medzi také, dnes už vlastne neznáme slová, patria aj názvy niekdajších textílií ako *anglia*, *lindyš*, *fajlindyš*, ktorými sa v minulosti označovali drahšie druhy vlnenej tkaniny, súkna.

Podomácky vyrobené súkno bolo hrubé a uspokojovalo potreby najširších vrstiev obyvateľstva. Bohatší ľudia siahali po jemnejších, ale drahých cudzozemských súknach, ktoré sa na Slovensko dovážali z ďalekých krajov. Zhotovovali sa z nich nákladnejšie súčasti dobového oblečenia, najmä dolomány a mentieky. Dolomán bol plášť so šnôrami, mentiekou (v staršej slovenčine bolo častejšie slovo *mentiek* ako podst. meno mužského rodu) sa rozumel zväčša súknom pošíty zemiansky kožuch alebo aj ozdobný plášť. V slovenských historických textoch sa napr. spomína *mentiek z holanskeho sukna* – 1696 Krupina, *klobuk z engliczkeho sukna* – 1697 Zvolen, *hollandske a englicke sukno* – 1723 B. Bystrica.

Z cudzích súkien bolo v stredoveku najchýrnejšie *anglické súkno*, ktoré sa u nás skrátene nazývalo *anglia*, *englia*. V pamiatkach z predpisovného obdobia sa spomína napr. *doloman angliowy* – 1692 Krupina, *doloman engliowy* – 1697 Zvolen. Slovo *anglia* sa používalo donedávna. V Slovníku slovenského jazyka sa hodnotí ako zastarané, ako historizmus. V slovenčine je známe najmä z Jánošíkovej legendy o tom, že Jánošík meral „červenú angliu od buka do buka“.

Osobitne dobré meno malo tzv. *londýnske súkno*, po nemecky *lündisch*. Z tohto nemeckého obchodného výrazu sa v slovanských jazykoch rozšírili rôzne zdomácnené názvy, ako napr. v ruštine *lundiš*, v poľštine *lundysz*, *luńskie sukno*, v hornej lužickej srbčine *lindyr*, v češtine *lindyš*. Slovo *lindyš* sa vyskytovalo aj v staršej slovenčine: *lyndiš* – 1573 Liptov, *lindiš* – 1597 Partizánska Ľupča, *lindyš* – 1610 Vrbové. Podľa týchto dokladov žilo na Slovensku slovo *lindyš* v 16. storočí a na začiatku 17. storočia. V neskoršie datovaných pamiatkach sa nevyskytuje a nezaznamenáva ho ani obsiahly Kamaldulský slovník z roku 1763, ani Bernolákov Slovník z roku 1825.

V 17. storočí sa začal používať výraz *fajlindyš*, adaptovaný z nemeckého *fein lündisch*, t. j. jemné londýnske (súkno). V slovenských jazykových pamiatkach je doložený vo viacerých obmenách: *faylindyš* – 1610 Vrbové, *failendiš* – 1692 Zvolen, *faylyndyš* – 1613 Radvaň, *fajlindiš* – 1646 Trenčín, *faylindiš* – 1633 Zvolen, *falindiš* – 1645 Prešov, *falendiš* – 1690 Krupina, *fajlondiš* – 1722 Zvolen, *fajlendisk* – 1770. Z dokladov vidno, že v 18. storočí slovo *fajlindyš* zo slovenkej zásoby vtedajšej slovenčiny ustupuje. Príznačné je, že ho nezaznamenáva ani Kamaldulský slovník, ani A. Bernolák.

Všetky tieto dnes už neznáme slová *anglia*, *lindyš*, *fajlindyš* sa v slovenčine predpisovného obdobia bežne používali. V umeleckej literatúre ich možno využiť ako jazykové historizmy na zdôraznenie dobového koloritu.

M. Majtánová

Bagó – Bagóová, nie „Bagóvá“. – V preklade románu ZX-7 od maďarského autora J. Mattyasovszkého (prel. M. Žuffa, Bratislava 1976) sme sa stretli s tvarom nom. sg. prechýleného ženského priezviska *Bagóová* a s tvarom akuz. sg. toho istého priezviska: *Rozália Bagóová mu ukradla viacero svietnikov* (s. 104), – *Viac ráz videl Rozáliu Bagóóvú* (s. 105). V oboch tvaroch sú za sebou dve dlhé slabiky. Ide tu o tvorenie ženského priezviska (prechýlenej podoby ženského rodu) slovotvornou príponou *-ová* od mužského priezviska *Bagó*, ktoré sa končí na dlhé *-ó*, pričom začiatočná samohláska *o* zo slovotvornej prípony *-ová* splýva s koncovým *-ó* priezviska *Bagó*.

Pravidlá slovenského pravopisu (11. vyd. s. 49) uvádzajú poučku, že od poľatinčených alebo cudzích priezvisk na *-y*, *-i* a od cudzích mužských priezvisk, ktoré sa končia na samohlásku *-e*, *-u* (aj na *-ä*, *-o*, *-ü* a pod.), tvoríme ženské priezviská obyčajne pridaním prípony *-ová*, napr. *Krčméry – Krčméryová*, *Skladányi – Skladányiová*, *Fekete – Feketeová*, *Lassú – Lassúová*, *Szabó – Szabóová*. Priezvisko *Bagó* je rovnako zakončené ako priezvisko *Szabó*. V zhode s poučkou, ktorú uvádzajú Pravidlá slovenského pravopisu, k priezvisku *Bagó* tvoríme prechýlenú formu ženského rodu *Bagóová*, nie „*Bagóvá*“, ktorú nachádzame v citovanom preklade. V akuz. sg. je forma *Bagóóvú*, nie „*Bagóvú*“. Pripomíname, že k celej podobe priezviska na *-ó* pripájame aj iné slovotvorné prípony, napr. *Szabó – Szabóovci*, nie „*Szabóvci*“, *Bagó – Bagóovci*, nie „*Bagóvci*“, podobne *Szabóov*, nie „*Szabóv*“, *Bagóov*, nie „*Bagóv*“, *szabóovský*, nie „*szabóvsky*“, *bagóovský*, nie „*bagóvsky*“, ani nie „*szabóvský*“, „*bagóvský*“ atď. Uvedené „skrátene“ alebo „stiahnuté“ formy typu *Bagóová*, *Bagóovci*, *bagóovský*/*bagóovský* atď. sa v spisovnej slovenčine neprijímajú preto, lebo sa v nich zastiera zreteľná hranica medzi slovotvorným základom a slovotvornou príponou, resp. sa tu uplatňujú akési „useknuté“ slovotvorné prípony (napr. pri „*Bagóová*“ namiesto prípony *-ová* je tu „*-vá*“, podobne by to bolo aj v iných prípadoch, ak by sa uplatňovalo takéto tvorenie).

Formy „*Bagóvá*“, „*Bagóvú*“ ako deriváty vlastného mena *Bagó* nemožno v spisovnej slovenčine akceptovať, lebo odporujú spôsobu tvorenia ženských foriem od cudzích priezvisk na *-y*, *-i*, *-e*, *-u* atď., ktorý sa dnes uplatňuje v spisovnej slovenčine. Tieto prípady nemožno pokladať za výnimky z rytmického zákona.

L. Dvoně

Skloňovanie podstatného mena mlad. – V štúdii *Poznámky k vzorom dlaň a kosť* (Slovenská reč, 39, 1974, s. 40–46) sme upozornili, že v dnešnej spisovnej slovenčine sa pri substantívach ženského rodu prejavuje interferencia vzorov *kosť* a *dlaň*. Miestne názvy *Seč*, *Dolná Seč*, *Horná Seč*, *Rimavská Seč*, *Sereď*, *Chrasť nad Hornádom*, *Milhosť*, *Piešť* a pod. prechádzajú k vzoru *dlaň*. Táto tendencia je aj pri všeobecných substantívach typu *seč*, *chrasť*, *raž* a pod.

Na základe vyexcerpovaného materiálu z dennej tlače sme zistili, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa prejavuje interferencia vzorov *kosť* a *dlaň* aj pri

hromadnom podstatnom mene *mlaď*; napr.: *Na olympijskom ľade triumf mlaďe* (Práca, 19. 2. 1976, s. 8). — *K hatricku hokejovej mlaďe Slovana* (Práca, 9. 3. 1976, s. 8). — *Triumf našej mlaďe* (Práca, 9. 8. 1976, s. 8). — ... *a stali sa vzorom futbalovej mlaďe* (Pravda, 29. 12. 1976, s. 8). — *Úspechy hokejovej mlaďe* (Prešovské noviny, 7. 1. 1977, s. 6). — ... *sa hovorilo, samozrejme, aj o telovýchovnej športovej mlaďe* (Smena, 16. 6. 1977, s. 8). — *Očarujúci optimizmus učňovskej mlaďe* (Práca, 5. 7. 1977, s. 8). — *Na výchovu socialistickej mlaďe* (Smena, 27. 8. 1977, s. 6)

V morfológii slovenského jazyka (1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 108) sa konštatuje, že „podľa vzoru dlaň sa skloňujú podstatné mená ženského rodu zakončené v N. sg. na spoluhlásky *ň, ě* (okrem slov *reč, seč*), *ž* (okrem *lož*), *ť* (okrem *beľ, soľ*), *ď* (okrem *mlaď, meď*), *j, š* (okrem *myš, voš*), *m, z, dz*, na spoluhláskovú skupinu *šť* (len všeobecné podstatné mená) a cudzie slová na *-x*“. V Slovníku slovenského jazyka (SSJ) II, s. 156, sa pri hesle *mlaď* uvádzajú tri významy: 1. hromad. bás. mládež: *nezbedná mlaď*; *Mlaď z dediny zbehla sa k stavu poumývať sa* (Taj.); 2. hromad. mláďatá: *včelia, rybia mlaď*; 3. bás. (v niektorých spojeniach) mladost: *od mladi* — od mlada, od mladosti; *za mladi* — za mlada, za mladosti. V Pravidlách slovenského pravopisu (11. vyd., s. 177) sa pri hesle *mlaď, mladi* uvádzajú spojenia *od mladi*; *za mladi*. A. Zauner v Praktickej príručke slovenského pravopisu (4. vyd. Martin, Osveta 1973, s. 284) pri hesle *mlaď, mladi* (v slovníkovej časti) uvádza taktiež spojenia *od mladi*, *za mladi* a v zátvorke poznamenáva, že podstatné meno *mlaď* sa skloňuje podľa vzoru *košť*. Aj J. Oravec — V. Laca v Príručke slovenského pravopisu pre školy (1973, s. 327) pri hesle *mlaď, mladi* uvádzajú spojenia *od mladi*, *za mladi*.

Z prehľadu vidíme, že v základných príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny sa pri hesle *mlaď* uvádzajú príklady na ustálené spojenia *od mladi*, *za mladi* (vo význame „od mlada, za mlada, od mladosti, za mladosti“), kde je v súčasnej spisovnej slovenčine pádová prípona *-i* už ustálená. Pri skloňovaní hromadného podstatného mena *mlaď* („mládež“) sa v súčasnej spisovnej slovenčine prejavuje interferencia vzorov *košť* a *dlaň*. Podstatné meno *mlaď* má v takomto prípade v G. sg. pádovú príponu *-e*: *triumf mlaď-e*. Prejavuje sa tu tendencia po rovnakej pádovej prípone v G. sg. *-e*, ako napr. pri podstatných menách *piadž, hlaď, slaď, čelaď, podčelaď, Debraď, mokraď, chamraď, papraď* a i., pri ktorých takisto nastala interferencia vzorov *košť* a *dlaň*.

Na základe dokladov z tlače sme zistili, že aj pri podstatnom mene *chuť* sa v tvaroch množného čísla prejavuje interferencia vzorov *košť* a *dlaň*, napr.: *Lahšie je objaviť chute...* (Život, 15. 4. 1976, s. 53). — ... *ovláda dokonale ich reč, mentalitu, zvyky, chute* (Práca, 13. 5. 1978, s. 16). Aj v Príručke slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca — V. Lacu sa pri hesle *chuť* osobitne uvádzajú tvary množného čísla, medzi nimi aj tvar 1. p. *chute* (*chute, chuti, chutiam, chutiach, chuťami*). V Slovníku slovenského jazyka I (s. 578–579) sa pri hesle *chuť* uvádzajú tri významy a veľa dokladov a spojení na tvary podst. mena *chuť*, ale takmer všetky sú v jedn. čísle. Iba vo frazeologických spojeniach na konci hesla sa uvádza spojenie *má chute* (vo význame „rozličné želania“), ktoré obsahuje tvar množ. čísla. A. Zauner v Praktickej príručke slovenského pravopisu (s. 242) uvádza príklady iba na tvary jedn. čísla podstatného mena *chuť*: *zajedol si do chuti, vyspal sa do chuti, dodáva si chuti, z chuti sa zasmial*.

Na záver opakujeme ešte raz, že pri hromadnom podstatnom mene *mlaď* sa v súčasnej spisovnej slovenčine prejavuje interferencia vzorov *košť* a *dlaň*. Na

základe dokladov sme zistili, že v G. sg. je pri podstatnom mene *mlaď* pádová prípona *-e*: *triumf mlaďe*, *sviatok mlaďe*, *výchova mlaďe* atď. Iba v ustálených spojeniach od *mladi*, za *mladi* je v G. sg. pádová prípona *i*. Rovnako aj v skloňovaní podstatného mena *chuť* sa v tvaroch mn. č. prejavuje interferencia vzorov *košť* a *dlaň*: *orgány chuťi*, *byť bez chuťi*, ale: *objaviť chute*, *mať chute*. Z podstatných mien ženského rodu zakončených na *-ď* sa teda pravidelne podľa vzoru *košť* skloňuje iba podstatné meno *meď*.

J. Jacko

Euboia, Euboja, či Eubója? – V 6. diele Slovníka slovenského jazyka (s. 286) sa uvádza názov *Euboia* (názov územia) s výslovnosťou *eubója*. K tomuto názvu pripája slovník deriváty *Eubojčan*, *Eubojčanka* (mužské a ženské obyvateľské meno) a *eubojský* (príd. meno). Ako vidieť, pri názve *Euboia* sa zachováva pôvodný pravopis (ide pritom o prepis z gréckeho písma do latinského), naproti tomu pri derivátoch sa už uplatňuje písanie podľa slovenského pravopisu, čiže deriváty sú z pravopisného hľadiska poslovenčené, zdomácnené.

Používanie poslovenčenej podoby slovotvorného základu v uvedených odvodených slovách (*Euboj-*, *euboj-*) pokladáme za plne odôvodnené. Podoby derivátov, v ktorých by sa zachovávala pôvodná podoba slovotvorného základu (*Euboičan*, *Euboičanka*, *euboiský*), by boli z hľadiska pravopisného veľmi nezvyčajné (písanie *i* pred slovotvornými príponami by pôsobilo neobvyklým dojmom). Nazdávame sa však, že ak sa tu používajú zdomácnené podoby odvodených slov, je odôvodnené používať aj zdomácnenú formu názvu, ku ktorému tieto deriváty patria. Pravopisný rozdiel medzi základným názvom *Euboia* a derivátmi *Eubojčan*, *Eubojčanka*, *eubojský* je totiž minimálny.

Podľa derivátov *Eubojčan*, *Eubojčanka* a *eubojský* by sme spätne vyvodili zdomácnenú pravopisnú podobu *Euboja*. Túto pravopisnú podobu máme aj konkrétne doloženú v tomto doklade: *Opanoval Kyklady a Euboju* (K. Varnalis, *Tiene rímskeho impéria*, prel. F. Štuřík, Bratislava 1964, s. 21). Možno sa však pýtať, či v prípade používania zdomácnenej podoby prichádza do úvahy iba podoba *Euboja* (a deriváty *Eubojčan*, *Eubojčanka*, *eubojský*).

Vyššie sme konštatovali, že podľa Slovníka slovenského jazyka sa názov *Euboia* vyslovuje ako *eubója*, teda s dĺžkou v predposlednej slabike slova. Ak sa má používať zdomácnená podoba názvu, mala by to byť taká podoba, ktorá by sa zhodovala s výslovnosťou tohto názvu. Mala by to teda byť podoba *Eubója*, v ktorej sa v zhode s výslovnosťou označuje dĺžka samohlásky *ó*. Táto dĺžka patrí potom aj do príslušných derivátov. Namiesto derivátov *Eubojčan*, *Eubojčanka*, *eubojský*, ktoré uvádza Slovník slovenského jazyka, používali by sme deriváty *Eubójčan*, *Eubójčanka* a *eubójsky*.

Pravopisná podoba *Euboia* by sa používala ako pôvodná alebo oficiálna forma názvu. Mali by sme teda v tomto prípade dvojicu pôvodnej a zdomácnenej formy zemepisného názvu. S tým sa pri zemepisných názvoch často stretávame (porov. napr. *Viedeň* – *Wien*). Pritom názvy cudzích území sú skôr známe v poslovenčenej (zdomácnenej) podobe; cudzie, pôvodné podoby nebývajú niekedy ani známe, porov. napr. názvy *Kastília*, *Ligúria*, *Astúria* atď.

Popri pôvodnej podobe *Euboia* odporúčame teda používať aj pravopisnú a výslovnostnú podobu *Eubója* s derivátmi *Eubójčan*, *Eubójčanka* a *eubójsky*.

L. Dvonč